

МИКОЛА ДЖЕРЯ.

№ 1289.

ПОВІСТЬ

ИВАНА НЕЧУЯ.

~~АДВОКАТЪ
КОЦОВСКИЙ~~

~~Адвокат
КОСОВИЧСКИЙ
в. л. укр. гадом суду Крайового~~

~~КНИЖАРИНЪ
НИКОЛАЙ
КОЦОВСКИЙ~~

У ЛЬВОВІ.

З друкарні Товариства имени Шевченка,

під зарядом Фр. Сарницького.

1878.

0. 20 up 1

1

И. 156040

Либр. 2 1
АП
№ И 156040

2. КРНОИ.
2. КРНОИ.
1878

I.

Широкою долиною між двома рядами пологих гір тихо тече по Васильківщині невеличка ріка, Раствавця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби: там стоїть село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква с трьома верхами, а коло неї невеличка дзвіниця заплуталась в зеленому гіллі вищої од неї груші. Подекуди між вербами та садами біліють хати та чорніє покрівля високих клунь.

По обидва береги Раствавці через усю Вербівку стеляться огороди та левади, не одгорожені тинами. Один город одділяється од другого рядком верб, невеличкою межою. Понад самим берегом вється в траві стежка через усее село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, и всюди бачиш зелене, зелене море верб, садів, конопель, соняшників, кукурузи, трави та густої осоки.

От стеляться пологі, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька тонісінька осока доходить до самої води. Подекуди на жовтозеленій скатерті темніють темнозелені кущі верболозу, то кругленькі, наче мячики, то ніби гоштроверхі топольки. Між м'якими, обкладеними

зеленим оксамитом берегами веться гадюкою Ра-
ставиця на сім сажнів вишир, наче передражнює
великі розкішні ріки, як часом маленькі діти пе-
редражнюють старших. А там далі вона полилась
між високими вербами та лозами, що обступили її
стіною з обох боків. Одна висока верба похили-
лась над водою и своїм голим стовбуром, своїм
круглим густим верхом дивиться в саму середину
річки. А там далі верби оступились од берега и
россипались купами на зеленій траві. Скрізь по
обидва боки Раставиці стеляться розкішні огороди,
жовтіють тисячі голов соняшників, котрі ніби по-
спинались та заглядають поверх кукурузи на річку;
там далі набігли над річку високі коноплі и залили
берег своїми гострими важкими пахощами. Довге
гарбузиня с своїми розкішними, як сито, листками,
наче простяглося бігти до води, як череда с поля.
В одному місці розрісся чималий вишник; там далі
од берега коло самих хат, ростуть груші та яблуні,
роскидавши своє широке гілля понад соняшниками,
а ондечки серед одного города вгніздилась прездо-
рова, стара, широка та гілляста груша, розіклала
своє гілля трохи не при землі, на буряки та кар-
топлю. Соняшники заплуталися своїми жовтими го-
ловами в гіллі.

Серед села Раставиця входить в широкий
ставок. Кругом ставка знов верби та верби: то
стоять рівною стіною, то збились в прездоровий
круглий стовц; то пішли берегом, наче вирізаною

зверху в зубчики шляркою. На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осокорами. На греблі знов у два ряди виділяються в воді дуже старі товсті, дуплиністі верби, вкривають гіллям здоровий панський млин. Нище ставка Раставиця знов повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалася в дубовий ліс та й утікла в Рось. Всі улиці в Вербівці ніби обсажені високими вербами: то поросли кілки огорожі. Усе село наче в розкішних алеях, а між вербами знов зеленіють городи, темніють плямами коноплі, жовтіють соняшники. Як заліє Вербівку літне палке сонце, як заліє зверху золотом та сріблом соняшне марево, то вся кучерява зелень здається буйними морськими прозорчастими хвилями, що десь набігли з моря, й залили й затопили долину и скаменіли піднявшись високо в гору. Дивися й не надивися, дивеш и не надивешся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям.

В кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата на силу світилася білими стінами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. В садку зеленіла трава. Вербовий частокіл до самого берега прийнявся и пустив од себе широке гілля; вербові кілки, густо повтикані в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів вже прийнялися на сирій землі и були напоготові розростися високим деревом.

Була неділя. Сонце скотилося на захід. Починало вечоріти. За Джериною хатою, під старою грушою, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голови білу свиту. Чорна смушева шапка скотилася з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу обкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали проти білої свити. Загоріле лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивався, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син, Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало огнем та блиском білу сорочку, чорняве лице. Микола почув, як сонце припекло в щоку, перекинувся на бік, лишив очима и знов їх заплющив.

Чує він через легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісні. Та пісня здалась йому через сон якимсь дивом. Їму здалося, що він не спить и дивиться в гору на гілля. Зелений лист на груші став скляним. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрічь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкається об лист и тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня мється на його зверху, с того листя; йому здається, що співає кожний листок, вимовляє навіть слова, и ті слова, той голос тихісінько сипляться йому на лице, на руки й на груди, на саме серце. Він роздивляється на той дивний лист и примічає на самісінькому вершечку

груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пірям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст, та все співала, та все спускалася нище по гіллі. З золотих крил посипались огневі іскри, впали на кришталевий лист и лист ще краще задзвенів и заспівав разом с птицею. Птиця спускалася все нище та нище. Миколі хотілося її ввіймати... Він простяг руку, а птиця знов пурхнула вгору на самий вершечок, тільки іскри посипались на траву, на ёго руки, на щоки и запекли огнем.

Микола прокинувся, и все диво, хто ёго зна, де й ділось. Перед ним блищала зелена левада, лисніла проти сонця чиста вода в Раствавиці, а по другий бік річки в березі стояла якась дівчина, брала воду й співала пісні. Микола вглядів її тонкий стан, сорочку с товстого полотна, червоне намисто на шні, вглядів її лице с чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромеслом, вхопила другим кінцем коромисла друге відро, легко й проворно кинула коромесло на плече и пішла на згористий берег між рідкими вишнями. Ще раз повернулась вона, глянула на річку, на ёго, и він ще раз побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс, чорні брови, та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала та співала, доки не сховалась на леваді в вербах.

Микола пізнавав дівчину и не впізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де

вона стояла, и знов наче побачив той гнучкий рівний стан, те гарне, хоч и загоріле на сонці, лице.

— Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі? думав молодий Джеря, надіваючи шапку й перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в ёго з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок и поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа ёго мати, Маруся Джериha, вже немолода молодиця, бліда, с темними очима, с сухим лицем. На Джерисі була габка с темного цищу та сорочка с товстого полотна; її голова була заверчена наміткою. Намітка світилась, и через неї було видно високий очіпок з лапатими червоними квітками на жовтогарячому полі. Жовті старі чоботи були почернені по самі кісточки, и тільки халяви жовтіли ще проти призьби. Чорні брови оддаєки, дуже виразно чорніли під білим пружком намітки. Поруч з Джериhoю сиділи чотири молодиці, позавязувані здоровими хустками на високих очіпках. Чотири голови, позавязувані здоровими хустками, як завязуються в канівщині, були ніби намалёвані на білій стіні. Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, и розмовляв з якимсь чоловіком. Молодиці розмовляли, та цокотіли, як птиці на дереві. Джериha розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, и як вийшов серед церкви, и як

став, и як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився й почервонів. Вона була така щаслива, що невеличкі темні й ясні очі так и вертілись на всі боки.

— Господи! скільки я переносила дякови курей, скільки однесла полотна, яєць, грошей! А все таки мій Микола вивчився читати, дякувати Господеві милосердному. Як заспіває мій Микола в церкві, то я сама не своя. Бю поклони та молюся, та хрещуся. А це недавно я вже говорила своїм старьому, чи не час женити сина. Я вже старіюсь, час би взяти собі гарну невісточку в хату; та не знаю, до кого б оце старостів слати.

Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили й богатих и бідних й запинились на одній: то була Варка, дочка одного вербівського багатиря, молода й гарна дівчина.

Джериха не вважала, що Варка була багачка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідком за Миколою, а як він ишов улицею, то вибігали дивитись на ёго, аж перелазити тріщали.

Сонце било проміням зза причілка. Половина двора була окрита ясним червоним світом, половина лежала в тіні. Микола вийшов з вишника, увесь облитий сонцем. На сонці було дуже виразно видко ёго хисткий тонкий стан, ёго тонку шию с кісточкою на горлі, трохи білішу од загорілого лица, ёго невеликі руки с тонкими пальцями.

— За вовка промовка, а вовк у хату, промовила мати, вглядівши сина; а ми сину, оце говорили про тебе, бодай не вадило, коли не чув.

— Що ж ви говорили про мене, мамо? спитав син.

— А те, що тебе час женити! сказала мати. И молодиці знов почали вихваляти Варку на всі боки.

— Хвалить та глядять, щоб часом не перехвалили на один бік, промовив Микола и почув, що в ёго душі ще й досі лунає пісня незнакомої дівчини, а перед очима мріє кругле молоде лице с чорними бровами.

В той час на улиці між вербами затупотів кінь. За верби висунулась кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими чорними кудлатими вусами. Над ворітьми блиснули неласкаві сірі очі. То був осавула. Він іздив по кутку й загадував на панщину.

— Завтра чоловіки с косами на лан косити овес, а молодиці с серпами панське жито жати! закричав осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись з людьми.

Кінь з осавулою погунувся далі проз ворота и сховався за вербами. Всі в дворі замовкли. Ніхто не зняв осавулі шапки, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив: „а бодай тобі за-

щіпило! кричить, як скажений, наче нам позакладало уха!“

Осавулин голос дав знати, що свято скінчилось. Молодиці встали с присьби, роспрощались и пішли з двору. Джериha встала й собі и пішла в хату. Слідком за нею пішов и син. Джериha скинула намітку и почала її згортувати, а згорнувши намітку, помогла синови складати білу празникову свиту дрібними хвалдами.

Світ вечірнього сонця заглянув в причілкеве вікно и позолотив білу скатерть на столі, білу стіну с понамалёваними червоними та синіми квітками в зеленому листі. Ті здорові квітки були далеко кращі од квіток, що малюють по стінах дівчата: їх малював Микола. С краю на полиці, рядом з горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою. Робота була така гарна, така чиста, колесо було так шгучно зроблене, наче ёго зробив правдивий майстер. Рядом с колесом лежали на полиці Миколіні книжки: граматка, часословець та товстий псалтир.

Микола вчився читати з великою охотою, прочитав од дошки до дошки весь часословець и псалтир, и не рз в неділю або в свято батько й мати загадували ёго читати десятий раз той самий псалтир, самі сиділи мовчки, згорнувши руки, здихали, ніби й справді розуміли. Вони тільки знали, що там написано все по божому, а щó й

до чого воно написано, того й сам Микола не розумів.

Ховаючи в скриню празникову одержу, мати знов почала мову про багачку Варку.

— Пошлемо, сину, в осені старостів до Варки. В її батька є воли й корови, а в Варки чорні брови. Чого ж тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так, сину?

— Може, мамо, так, а може й ні. Хто ёго зна, як воно буде.

— Чому ж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

— Тим мамо, що я її не хочу сватати.

— Та чому ж не хочеш? Вона ж хвалити Бога, дівка здорова, робоча: буде нам поміч давати.

— Одчепіться, мамо, с тією Варкою. Варка та й Варка! наче більше дівчат нема на селі.

— Оце який ти палкий! Наче мати тобі бажає лиха.

Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в березі.

— А кого ж ти думаєш сватати? Може яку убогу? Про мене, бери й убогу, але тим не здобриєш, бо й ми убогі.

Джериха сховала празникову одержу в скриню, затопила в печі и заходилась варити вечерю. Микола зняв с полиці скрипку и почав натягати струни.

Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку и сам вивчився грати козачка. Тепер він уже став музикою, купив собі недорого скрипку, підслухав усяких пісень у других музик и часто грав до танців дівчатам та хлопцям.

Микола натяг струни, повів смичком, и жалібна пісня розляглася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знов повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала та й сама зажурилася.

— Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж слёзи навертаються на очі, сказала Джериха.

В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, с сивувитими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима. Тяжка праця дуже зарані зігнула ёго стан. Глибокі шморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця од горячого сонця, грубі руки, все це ніби говорило, що ёму важко жилося на світі. На ёго пальцях, навіть на долонях шкіра так поморщилась та порепалась, ніби потріскалась на жару. На лівій руці всі пальці трусились без переставу, навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив та перевіяв тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сімя сіла вечеряти коло порога на дворі. Батько й мати все говорили синові, що в осені треба ім шукати невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податі великі.

Після вечері Микола взяв свиту и ліг спати на току на соломі, але ёго не брав сон. Він лежав лицем просто неба и дивився на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Вечір був темний, темний та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, як виробляні с каменя, а над вербами росстелялося глибоке темне небо. Густо, прегусто висипались зорі на небі. Микола не міг одірвати очей од неба, водив очима за зорями, придивлявся до густої квочки, до воза, до волоса-жара, и ёму здавалось, що небо, то якась велика дивна книга, а зорі то якісь дивні слова, та тільки він не має хисту їх читати. Він вгледів дві ясні зорі вкупі, и ёму здалось, що одна зоря, то ёго доля, а друга зоря, то доля тієї дівчини, що перед вечером брала в березі воду.

За рікою заспівали на улиці дівчата. Микола схопився, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин, покладених на перехрестях з дрючків, с поручатами по один бік, и пішов на вигін, де під вербами збиралася улица.

Дівчата й хлєпці тільки що збиралися, наче птиці злітались. Микола вгледів під вербами білі плями: то білили на дівчатах сорочки. Він пішов до дівчат. Незнакомі дівчини не було між ними. Він тільки почув, що дівчата реготались, пригадували якесь чудне дівчаче йменя и не пригадали.

— На нашому кутку в Кавунів найнялася

с присілка якась дівчина, та так чудно її звуть, що, єй Богу, ніяк не второпаю! Пригадую, пригадую, та ніяк не пригадаю! говорила одна дівчина до другої.

— Може вийде на улицю то й сама пригадає, обізвався один парубок.

Микола догадався, що мова мовилась мабуть про нову дівчину на селі, и почав ждати. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, не вважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати ще й на панщину йти, а дівчина с чудним йменям все не виходила. Дівчата зачіпали Миколу, жартували, а він усе стояв, похилившись. Вже й улиця розлетілась, як и злетілась, а дівчина не виходила. Тихою ходою смутний Микола побрів до дому. Він вернувся на тік и заснув міцним здоровим молодим сном, забувши й дівчат и всі зорі на небі.

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та з матірю вже й пообідав. Батько з грабками пішов косити панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан левадами понад річкою. Поперед ёго йшла купа дівчат с серпами. Дівчата вгляділи на леваді кущ калини. На калині вже червоніли китяги ягід. Дівчата кинулись до куща, одломали на маленькій гілці червоної калини з зеленим листям и позаквітчували собі голови. Вони сміялись, жарту-

вали и хапались, щоб часом хто не вглядів, як вони ломали чужу калину. З-за верби вийшов Микола, и всі дівчата, наче сполохані птиці, знялися й побігли, аж калину погубили по траві.

Микола догнав дівчат на перелазі и зараз впізнав ту дівчину, що брала воду в березі: впізнав її гнучкий тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице и дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди калини між зеленим листом. Він тепер придивився, що в неї були темні, як терен, очі и довгі, довгі чорні вії. Вона глянула на ёго и спустила вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа; рукави на сорочці були ледві поцяцьковані попівкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька и надавав ёго дітям такого йменя, що всі люди на селі ніяк не могли убгати ёго собі в голову, а баба повитуха ніколи не могла донести в своїй годозі того йменя до дому и губила ёго на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав йеня Минодора, а люде по селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, всі дівчата разом так и заспівали пісні, як пташки на весінньому сонці. Разом з дівчатами заспівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий голос и чогось пригадав свій дивний сон під грушею. На ёго

серце полилася така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Їму здалося, що разом з Нимидорою заспівали верби в лузі, заспівала калина, заспівало синє небо.

Дівчата нагнали ще одну юрбу женців, повернули з левади на шлях зайняли постать на панському лану. Микола став жати рядом з Нимидорою.

Сонце високо підбилося в гору. На дворі стало душно. Микола з Нимидорою врізався в високе густе жито, як у ліс, и почав з нею розмовляти. Він признався, що бачив її вчора в вечері в березі и почав розпитувати, звідкіль вона прийшла в Вербівку и де вона стала в найми. Ласкавий голос молодого хлопця промовляв до неї, ніби голос рідної матері. Вона й сама не стямилась, як од разу розказала йому про все своє життя.

— Я родом с присілка Скрипчинців, промовила Нимидора. Моя мати змерла и покинула мене маленькою. Я й не памятаю своєї матері, але як почну думати та нагадувати, то міні здається, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лица, краща од усіх молодиць, скільки я бачила їх на світі, в доброму намисті, в червоній с торочками хустці на голові, та в жовтих сапаянцях. И тепер де вгляжу високу чорняву молодицю в червоній хустці та в жовтих чоботах, то міні здається, ніби я побачила рідну матір. Як була я малою, то міні було не раз сниться, що моя мати чеше міні коси,

Микола Джеря.

2

вплітає червоні кісники, вбірає мене в квітки та в стрічки, голубить та жалує мене. Мій батько жив недовго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

— Я жила в дядька, доки піросла. Дядина моя була для мене дуже лиха. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинців, а мене все обминала. Оце було її діти пустують, вона на їх сердиться, а на міні згонить злість. Вона мене й лаяла гірше й біла гірше, ніж своїх дітей. До своїх дітей було ледві доторкнеться долонею, а мене так лясне, що я не знаю, де й дітись. Ніколи я не зносила нової одежі, ніколи я не мала пових кісників, нової спідничини, а латана сорочка все було світиться на моїх плечах. Я було дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: як би була жива моя мати, вона б мене пожалувала и гостинця міні принесла б, и вишила б міні квітками сорочку, и купила б міні стрічок та квіток. Було ляжу спати, плачу та думаю про свою матір, то міні й сниться моя мати такою, як я собі її пригадувала.

— Піросла я, мене один чоловік найняв за няньку за три копн грошей та за сорочку. Господи! що я попомучилася за ёго малими дітьми. Було хазяйка посадить міні на руки опецьковату дитину, а я ще й сама дитина. Трохи не підвердилась тими дітьми. Хазяїни підуть в поле, а мене покинуть дома з дітьми. Дивлюся я, чужі діти бі-

гають, гуляють в ціці-баби, в хрещика, купаються, а міні не можна й одступити од дітей. Господи, як міні хотілося погуляти та побігати! Як би була жива моя мати, и я б гуляла з дітьми. Ой мамо моя, доле моя! на що ж ти мене такою малою покинула? Я ввесь свій дитинячий и дівочий вік поневірялась в чужій хаті в чужих людей и не зазнала ласкавого слова.

— Стала я дівкою и найнялася за наймичку в одного багатого чоловіка. Хазяїни були люде добрі, та не було міні вольного часу ні поспівати, ні потанцювати, ні сорочок хмелем повишивати. Од ранку до вечора робота та робота, а прийде ніч, упадеш на голу лавку та й заснеш, як мертва. Тільки почне на світ благословитись, хазяйка сама лежить, а мене будить корову доїти та до череди гнати. Було вийду на двір з дійницею; соловейки щебечуть, аж сади розлягаються; небо ледві починає червоніти. Я сяду доїти корову, а міні здається, що я стою коло припичка; в печі палає полум'я, а я висовую горщик с печі. Дою корову й сплю. Як би була жива моя ненька, вона б не будила мене вдосвіта с теплої постелі.

Нимидора замовкла и схаменулась. Їй стало чудно, що вона розказує про себе хлопцеві, котрого побачила вперве; але як глянула вона на його чорні брови, карі очі, то їй знов схотілось говорити про свою лиху долю.

— Яка ти, дівчино, безталанна, тихо промо-

вив Микола. Чи довго як ти служила в того чоловіка?

Ласкавий голос зачепив Нимидору за саму душу. Ой гарні ж твої, козаче, карі очі, гарні твої чорні брови! вони випитають в мене всю щирю правду! подумала Нимидора и знов почала розказувати.

— Три роки служила я в того багатого чоловіка ще й на весілі в його старшої дочки за дружку була.

— От мабуть надавали всякого добра дочці? промовив Микола.

— Що надавали то надавали! Батько поїхав на ярмарок и купив скриню на коліщатах, здорову, гарну, зелену з великими червоними квітками. Господи! подумала я, ото як би міні така скриня! Мати справила дочці червоні чоботи, купила шість разків доброго різаного намиста с срібним дукачем. Цілу пилипівку ми прали на скатерті та на рушники. Настала весна. Ми пішли на леваду білити скатерті та рушники. Вмачаю я рушники, розстеляю на зеленій траві, а в мене з очей капують слези. Коли ж я собі, думаю, наряду рушники та ще й квітками повишиваю. Чужа мати, чуже щастя тільки жालю міні завдали...

Нимидора заговорила про рушники, про вісіля, схаменулась и почервоніла, як полёва маківка. Ой Господи! що це я верзу парубкови про своє весіля! подумала вона. Але глянула вона на Ми-

колу, и ёго чорні брови знов виманили в неї усю щиру правду.

— Сижу я під вербою стережу рушників, та крадькома од хазайки вишиваю хмелем собі сорочку, а на вербі сіла зозуля й почала кувати. Не куй, сива зозуле, не кажи міні богато літ жити! промовила я; на що міні молоді літа, та вік довгий, коли я проживу ёго в паймах. Зозуля пурхнула з верби, а зза верби крикнула хазайка и почала мене лаяти, що я не гляжу хазайського діла, а роблю свою роботу.

В Нимидори закапали слёзи на сніп жита, на перевесло, и ті слёзи наче огнем впали на Миколину душу. Серце, козаче, подумала Нимидора: твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають міні за матір, за батька, за брата, за все, за все, що було міні на світі найлюбішого, наймилішого. Нимидорі здалося, що її стало легче на горячому сонці чуже жито жати поруч з Миколою, неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

— Чи добре ж тобі, Нимидоро, тепер в Кавунів? спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в паймах. Кавун чоловік добрий, та за те Кавуниха дуже лиха: гризе мене, як иржа залізо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне міні в батька-матір. И я боюся ёго ласкавого слова, як огню.

Микола зарані нажав копу жита и почав жати для Нимидори. Він врізався в жито далеко од женців и все кидав жмені жита на Нимидорині купи. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женці вернулися с поля, вернувся й Микола. Джериха наварила на вечерю кулішу. Сімя сіла вечеряти мовчки. Важка праця одняла од усіх розмову. Мати й батько вже не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку, Нимидору.

— Коли б ви, мамо, знали, як чудно звуть Кавунову наймичку, обізвався Микола.

— А як же її звуть? знехотя спитала мати.

— Нимидора, сказав Микола. Сьогодні вона з нами жала жито на лану.

— И справді чудно, я б не хотіла, щоб мою невістку так чудно звали, сказала мати так собі, навмання.

Син здавив губи и насунив брови.

— Чи вийдеш в суботу на улицю? спитав другого дня Микола в Нимидори на лану.

— Рада б вийти, та Кавуниха не пустить, сказала Нимидора.

— То ти не питай її; хоч видери вікно, а на улицю виходь.

— Може й прийду... побачу... сказала Нимидора.

В суботу в вечері Нимидора помила миски й ложки, змила голову, трохи прибралась и ждала,

поки поснуть хазяїни. Вона лежала на лаві коло вікна и навмисне трохи одхилила кватирку. На дворі вже зовсім стемніло. В хаті стало чорно, наче хто позатуляв вікна, пообкладав стіни чорним сукном. В вікно блиснули зорі. Нимидора не спала: сон десь далеко утік од неї и пішов на очерета та на болото. В неї щоким палали, — огнем, а серце тѣхкало, а душа холола од страху. В одсунуту кватирку було чути дівочу пісню на улиці. Коли це за двором хтось свиснув раз, потім другий и третій. Нимидора тихісінько встала. В неї руки дрожали; вона ледви налпала коло сінешних дверей засов, одсунула ёго и одхилила двері. Двері тихо рипнули.

— Хто там! закричала з просоня Кавуниха та й знов захропла на всю хату.

Нимидора, як стояла, так и скаменіла. Вона прислухалась, що Кавуниха захропла й засвистіла носом, ще трохи одхилила двері, ледві просунулась и побігла за двір. Там її ждав Микола. Вона з розгону наткнулась на ёго и тихо крикнула.

— Спить Кавуниха? спитав Микола.

— Спить, аж носом свистить, сказала Нимидора, и вони обое пішли на улицю, де виспівували дівчата. Тенер Нимидорі здалося, що її випустили з клітки на волю, що вона пурхнула на якийсь широкий без краю степ, в синє небо, и летить на волі, и сама не знає куди. Ій так стало легко, любо, наче вона на світ народилась, наче її рідна

мати встала з домовини и принесла для неї с того світа нове щастя, нову жизнь.

Довго співали дівчата и хлопці. Нимидора роспрошчалась з Миколою, повернула до Кавунів, и знов наче перед нею стало пекло, куди їй треба було вертатись.

Прийшла вона до хати, хотіла одчинити двері, двері не одчинялись. Кавуниха прокинулась, вийшла на двір, догадалась, що Нимидора на улиці, и заперла двері засовом.

Нимидора сіла на призьбі и заплакала, потім подумала, встала и пішла на причілок. Там був приставлений на горище товстий дрючок, по котрому кури лізли на сідало. Нимидора, обпіраючись об стіну руками, полізла на горище по дрючку. Дрючок зігнувся и трохи не переломився. Легко й прудко, як та коза, вона вхопилась за кінець сво-лока, вискочила на сволок и крадькома полізла по горищі. Одна курка киркнула з просоня. Нимидора спустила ногу на драбину и налапала ногою купу колючок. Кавуниха обвішала всі щаблі колючками. Нимидора поколола собі руки й ноги и почала злізати в сіні по дверях. Вона стіла великими пальцями на двері, налапала ногою клямку, легі-сінько скочила на землю, вбігла в хату; впала на лаву и заснула, навіть не дрімавши.

В неділю вдосвіта Кавун встав, вийшов у сіні, глянув на драбину, обквітчану колючками и крикнув на всі сіні аж Кавуниха й Нимидора прокинулись.

— На бісового батька ти оце завітчала колючками драбину, пеначе молоду до вінця, крикнув він до жінки.

— Чого це ти розносився с чортами до служби? Перехрести попереду лоба. Хіба не чуєш, що до церкви дзвонять, обізвалася с хати Кавуниха.

Нимидора вхопила кухоль з водою та швиденько дала драпа на двір умиватись.

— На те завітчала драбину, щоб твоя наймичка не бігала до хлопців на улицю, промовила Кавуниха.

— А хоч би й побігла на улицю... Аби діло робила. Хіба ж и ти дівкою не бігала на улицю?

— А не бігала...

— А вже ж не бігала. Як той хорт, плигала через тини та через перелази.

— Я була хазяйська дочка, а Нимидора наймичка. Коли найнялася, то нехай держиться хати, а то яка з неї буде робота в день? Кунятиме над роботою цілий день.

— Чи вже ж ти оце в ночі бігала з заступом за колючками?

— А хоч би й бігала, що тобі до того. Чого це ти все оступаєєся за нею, наче вона твоя жінка? Я понабиваю на щаблях голок та шпилёк, не то що колючок навішаю.

Кавун замовк. Кавуниха сціпила губи та все скоса поглядала на Нимидору, не говорячи до неї й слова.

„Не можна міні до тебе на улицю виходити“, говорила Нимидора Миколі в неділю в вечері.

— Буду слати до тебе в осені старостів, коли так; одначе батько й мати хотять мене цієї осені оженити.

Нимидора почервоніла и трохи не зомліла. Вона почала готувати рушники й одклала гроші на скриню.

Прийшла осінь. Пан оповістив, щоб весіля справляли на селі разом одноі неділі, а хто опізниться, то буде справляти в другий раз, через місяць. Старий Джеря й Джериха знов почали вговорювати сина женитись цієї осені и слати старостів до богачки Варки.

— Не хочу я сватати Варки, сказав Микола, бо маю собі дівчину на приміті.

— Кого ж ти, сину, маєш на приміті, спитала мати.

— Нимидору, Кавунову наймичку.

— Яку це Нимидору? вона не вербівська! сказав батько.

— Вона, тату с присілка, сирота и вже давно служить в Кавунів.

— Як же ми будемо брати в свою хату невістку, коли ми про неі нічого й не чули? аж крикнула Джериха: може вона якась прибуда, бурлачка. Чи то мало тепер вештається по сахарнях тих бурлак.

Син почервонів и розсердився.

— Ви, мамо, може и не знаєте, а я її добре знаю: кращої од неї дівчини не ма в цілому нашому селі.

— Ой Господи милосердний! крикнула Джериха й руки опустила, згадавши, що багачка Барка не буде її невісткою: так, сину, не можна свататись. Як же таки можна не спитавшись броду та в воду!

— Про мене, мамо, спитайте броду; не будете жалкувати на Нимидору: вона дівчина здорова, робоча, бо цілий вік була в наймах, а в наймах не можна сидіти, згорнувши руки. Її дядько живе в присілку Скрипчинцях.

Батько слухав мовчки и перегода промовив: — Коли ти хочеш її сватати, то ми попереду про неї розпитаємо в добрих людей, а там, про мене, й сватай, коли вона здорова й не ледащиця.

Сталося так, як хотів син: перед Покровою він заслав до Немидори старостів. Одного дня старости обмінялись хлібом, а другого дня Нимидора й рушники подавала.

Перед Покровою Джеря с сином пішов до скрипчинського пана просити, щоб він згодився пустити Нимидору с Скрипчинців. В Скрипчинцях був свій пан та ще й небагатий. Він мав тільки один присілок и з великою неохотою пускав дівчат заміж в чужі села. Джеря просив, благав, але все те нічого не допомогло. Пан сказав, що випустить Нимидору тільки тоді, як з Вербівки яка небудь

дівка вийде заміж в Скрипчищі. Микола вийшов од пана ні живий, ні мертвий. Він прийшов до дому, не промовивши ні одного слова, ходив цілий день, опустивши голову. Як би міг, він, здається, задушив би пана своїми руками.

Вже прийшла осінь. На селі почались весіля. В церкві вінчалось разом десять пар молодих. Нимидора стояла в церкві, а в неї слізи текли по лиці та капали на намисто.

На Миколине щастя один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину. Скрипчинський пан згодився одпустити Нимидору. Вся сімя в Джериній хаті наче ожина. Джериha готувалась як весілю. Нимидора наче знов на світ народилась.

Старий Петро Джера вдягся в нову свиту, заткнув за пазуху пляшку горівки, взяв хліб під пахву и пішов з одним старостою до поца торгувати вінчання.

Піп у Вербівці був молодий и вже нагнав плату за треби вдвое.

Джера прийшов, поцілував батюшку в руку, поклав на стіл хліб, поставив пляшку горівки и почав питати в батюшки, скільки він схоче за вінчання.

— Як даси десять карбованців, то повінчаю сина, сказав піп.

— Батюшко! и помилуйте й пожалуйте! я чоловік убогий. Де міні в світі взяти десять карбованців. Нехай буде три карбованці.

— Не можна. Тепер и для нас час трудний. Все подорожчало, сказав батюшка: даси вісім карбованців, то повінчаю. В тебе один син. Вінчання, це таке діло, для котрого парубок повинен зібратись задалегідь.

— Змилосердїться, батюшко! Єй Богу не могу заплатити так багато. Нехай уже буде ні по моему, ні по вашому: нехай буде чотирі карбованці.

— Не ма що й говорити. Бери могорич та йди собі до дому.

Джеря взяв могорич и хліб та й пішов з хати. Він постояв у сінях, пошептався с старостою та й знов вернувся в хату.

— Ну, що скажеш, Петре! обізвався батюшка з другої хати.

— И помилуйте, й пожалуйте! Треба грошей и на весіля, и на подушне. Єй Богу, багато для мене! Нехай буде пять карбованців. Це вже й Бог так велів.

Батюшка подумав, подумав и згодився.

— Давай могорич! сказав він; давай и гроші.

Джеря закотив полу свити, засунув руку в кишеню, витяг звідтіль білу хусточку, с червоними пружками, вивязав з узла пять карбованців и поклав на стіл. Потім він налив чарку горілки и почастував батюшку. Батюшка випив сам и налив по чарці Джері й старості. Вони випили, довго приказуючи над чаркою, попрощались и пішли до дому.

Нимидора подякувала Петрови Кавунови и пішла в присілок до дядька: в дядька мали справляти весіля.

Старий Джеря й собі готувався до велія. Він купив десять відер горівки: вісім відер взяв у жиди за готові гроші, а два відра узяв набор.

Микола просив батька одіслати кілька відер до Нимидориного дядька: він знав, що в Нимидори нема грошей, и що її дядько не покладе свого шага на весіля.

В неділю після вінчання йшла с церкви Нимидора, вся в квітках, в стрічках, з вишиваним рушником у руці, здорова, весела й щаслива. Кругом неї вились дружки и співали весільних пісень. Прямо с церкви вона пішла з дружками до попа, до пана, а потім до Джері. Як угляділа її Джериха, як побачила її повне румяне лице, високий зріст, то забула навіть на той час про багачку Варку. Після обіда в Нимидориного дядька на застеляному столі стояло соснове гільце, обквітчане колосками вівса, калиною та барвінком. На столі лежав здоровий коровай, обтуканий голубами, позолоченими сухозліткою; кругом коровай лежали шишки. На посаді сиділа Нимидора, спустивши очі до долу, а кругом стола сиділи дружки и співали весільних пісень. В хаті було повнісінько людей. Діти стояли на лавках, на полу, навіть на припічку. Дружки співали, а Нимидора плакала. Вона згадала свою покійну матір. — Як би була жива моя покійна

мати, в мене коровай був би біліший, и рушники були б не такі прості, й одежа на міні була б не така убога. Не так виряжала б мене з дому мати, як виряжає дядина.

Перед вечером прийшов молодий з боярами, свашками та світилками. Нимидорі стало веселіше, а все таки її думка літала коло могили своєї матері. Ввечері дружки почали розплітати Нимидорі косу й заспівали сиріцьких пісень, як дочка ніби розмовляє с покійною матір'ю, просить матір встати з домовини та подивитись на свою дитину, а мати одказує, що земля надала її груди, що вона вже не встане з домовини, а тільки набіжить над селом білою хмаркою, впаде дрібним дощем и гляне з високого неба на свою дорогу дочку. Нимидора почала прощатись з дядьком та з дядиною, згадала свою матір, згадала своє сиріцтво, свій важкий вік у наймах и так заплакала, що за слізми й світа не бачила.

В вечері смерком одвезли молоду в Вербівку. Як переїзжала молода через вербівську греблю, хлопці наставили кулів, наклали содоми й запалили. На других кутках, де були весіля, так само йшла перезва, скрізь по селу палало полум'я. Усе село ніби палало перезвою, бо все село гуляло на веселі. В близьких селах думали, що в Вербівці пожежа.

Другого дня, в понеділок не було й панщини. Все село гуляло на веселі. На Нимидору наділи Миколину шапку, на шапку поклали довгу червону

стрічку и повели молодих до попа скривати. За молодими йшли музики, за музиками йшли чоловіки та молодичі. Ввесь попів двір був залитий народом; бо в той час разом привели скривати усіх молодих с села. В кожному кутку двора грали музики, танцювали молодичі, доки не вивели с попової хати молодих. Потім приданки заспівали, музики заграли. Народ рушив з двора. Піднявся такий галас, крик, що вже не можна було розібрати, де співають, а де грають. Тільки решета гули та брящали, та подекуди серед галасу й шуму вискакували дуже тонкі жіночі голоси. За двором народ розсипався на всі кутки по-над Раставицею, и голос музик, и спів молодичь почав одрізнятись один од другого, и ще довго було чути музики то співи між вербами та між хатами.

В Джериній хаті цілий день грали музики, цілий день пили та закушували. Випили всю горівку та ще й не стало, виїли цілу діжку солоних огірків, цілу діжку капусти, поїли ввесь хліб, всі палиниці. Старий Джеря витрусив усі кишені, ще й до жида на заставу одніс свій кожух.

В вечері попід дворами іздив, осавула на коні и загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що празник скінчився. Всі почали розходитись до дому. Джерина хата опорожнилась.

В вечері в Джериній хаті блищав каганець. Джериха й Нимидора кинулись прибірати в хаті й

перемивати посуду. Весільний чад вийшов у всіх з голів. Джеря й Джериha на волі передумували, скільки вони витратили грошей на весіля. Треба було заплатити жидови, заплатити подушне, нашаткувати другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робити? Чим будемо оплачуватись, промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Хвалити Бога, хліб уродив.

— А як не стане хліба, щó будемо їсти? сказав батько.

— То заробимо; хіба ж не маємо рук, чи що, обізвався син.

— А коли ж ми ёго заробимо? хіба за тією панщиною похописся заробити, сказав батько.

— Бодай ту панщину чорт забрав собі до пекла! промовив син.

Мати знов згадала про багату Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню и скоса глянула на Нимидору. Нимидора поралась в чужій хаті проворно, та якось незручно. В високому очіпку, в квітчастій здоровій хустці на голові, вона стала молодницею ще вища й показнійша. Її чимале лице стало ніби більше й виднійше. Чорні брови ясно малювались на широкому лобі, навіть при неясному світлі од каганця. В тихой та доброї свекрухи десь узялися гостренькі пазурі тай висунулись, наче з м'яких котячих лапок.

Задумався батько, тяжко зітхнувши, задумався молодий Микола, задумалась мати. Тільки Нимидора була щаслива. Вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, свою хату. Вже для неї нетреба було більше поневірятись в наймах у чужих людей.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставати та на панщину поспішати, сказала мати, стаючи перед образами и починаючи хреститись.

Погасло світло в хаті. Вкрила ніч убогу хату, убогих безталанних людей.

II.

Другого дня зійшло сонце, а Джерина сімя вже їй пообідала и вийшла на панщину. Батько с сином пішли на панський тік молотити, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати.

Тік був за панським садком в кінці села и вганявся далеко в чисте поле під гору, обкопаний ровом, обсажений високими роскішними тополями. Ввесь тік, більше як на пів верстви, був заставляний скиртами. Дванайцять довгих, предовгих скирт пшениці стояло вздовж току; дванайцять скирт жита стояло впоперек. Скирти ярини, оже-реди соломи тулились по закутках, як дрібні вівці між здоровим товаром.

День був ясний, соняшний та теплий. Стояло бабине літо. На дворі стояла засуха. Небо синіло, як літом. Сонце ходило на небі низько, але добре припікало косим проміням. Легкий вітер ледві во-рушився. Над полем миготіло марево. Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осоках лист зеленів, як серед літа. Як би не жовте листя в садах, то можна було б поду-мати, що на дворі не бабине, а правдиве літо. Тільки зелена низька озимина кругом току нага-

дувала про осінь. На дворі йшло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця, павутиння блищало, та сяло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, распалася на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, клубочками, починками; то гнулося в великі дуги, то місцями стояло просто рівними, як очерет, стеблами. Воно обспувало тополі, верби, стіжки, тини; гралося на вершечках садів, гойдалося коло хрестів на церкві, и знов летіло та летіло, хто ёго зна' де воно бралося.

В току гуменний вилічував снопи для кожного молотника. Довгими рядами стояли молотники на току, наче закопані по пояс в жовтій соломі и махали ціпами. Ціпи блищали, на сонці. Курява стояла над током, наче займалася пожежа.

Микола молотив поруч з батьком.

— А що, музико! вигравай ціпом після свого весіля! жартували чоловіки з Миколою.

Микола глянув на незлічні скирти, задумався и спитав у батька.

— На що одному чоловікови так багато хліба. Господи! чи вже як він поїсть оце все.

— Ти б, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує, то ще й панови скаже.

— Коли б нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! ото б ми були щасливі; знов промовив Микола.

— Ей, сину, мовчи! Борони Боже, як пан довідається про твої речі.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Доки він був парубком, такі думки и в голову йому не приходили. Тепер він мав жінку, и як йому хотілось, щоб Нимидора була щаслива, щоб и він був щасливий та робив сам на себе, а не на чужих людей.

Зараз за током, коло самого панського садка молодиці на сонці били й тіпали коноплі. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому рівному зросту, по новій квітчастій хустці на голові. Їму хотілось піти до неї, хоч ласкаве слово промовити, хоч подивитись на неї, та гуменний стояв над душою. Ондечки виїхав и сам пан Бжозовський на коні, в чоботах з блискучими довгими холявами, з гарапником у руці, в чорному ярлику на голові.

— Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти? знов спитав Микола.

— А тоді, як помремо, сумно одказав батько, а як ці змолотимо, то Бог уродить другі, може ще довші.

Микола задумався и з усієї сили так уперіщив снопа, що рицца лопнули и бияк одскочив.

— А ну, сину, ціпом батька по лисині! закричали молотники, сміючись.

Старий Джеря й Микола ледві встигли змолотити свою частку до вечера. В вчері Нимидора

з Джерихою принесли в ряднах, одважене панське прядиво. Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці пани накидали прясти по два півмітки. Як не ставало прядива, то молодиці мусіли докладати свого.

В довгі зимові вечорі та вдосвіта в Джериній хаті горіли тріски на припічку в челюстях. Коло печі Джериха та Нимидора сиділи и прями панське прядиво. Микола стояв коло лежанки и мняв ногами коноплі. Порох од конопель, од мичок тягся в комин, неначе дим. Молода Нимидора прями и співала. Вона була зовсім щаслива. Тепер вже вона не паймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась на її думку.

Микола кинув коноплі, сів на лаві и задумався. Він думав про те, на що ёго Нимидора прями не собі й ёму на сорочки, а комусь ничому...

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалася спека. Жито, пшениця, й овес, все разом посбіло й посохло. Люде вкрили панський лан и хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану стояли полукіпки рядами. На людському полі невидно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, а на четвертий пішли жати своє жито, не вважаючи на те, що осавула звечора знов загадував на панщину, на згінні дні. Ті згінні дні, що вся громада повинна була одробляти то за чередника, то за титаря, то за якийсь вигаданий паном шарварок, пан одкладав саме на жнива, коли було багато

роботи. Людське жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину на панський лан.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він стрівся з людьми и тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, од панського лану на коні летів до їх осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі! крикнув осавула.

Всі мовчали. Микола обізвався.

— А тим, що ми вже одробили панщину, сказав він.

— А згінні дні хіба забудь! знов крикнув осавула и знов налаяв Миколу.

— Згінні дні одробимо в осені; он подивись, наше жито вже сиплеться. Через день, через два, воно вже вклякне, промовив Микола.

Всі женці стояли мовчки. В їх руках наче заклакли жмені жита та серпи. Всі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осавула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп у гору.

Осавула круто повернув коня и поскакав на панський лан.

— Боже мій милосердний! крикнув старий Джеря; що ж оце ми нарobili. Буде ж тепер нам!

Декотрі чоловіки довязували снопи, декотрі рушили до панського лану. Коли на полі появилсь, ніби птиця, панський баский кінь. На коні сидів пан Бжозовський и лупив коня нагайкою. Осавула

ледві встигав бігти за ним и немилосердно толочив жито.

Всі люде стояли, як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прилетів, крикнув, як несамовитий на людей, кинувся до Миколи и почав ёго періщити нагайкою. Всі люде позабірали клунки с хлібом и потяглися на панський лан. Пан звелів привести іх усіх в вечері на економію. На економії іх усіх вибили різками, вибили Миколу, вибили навіть старого Джерю перед очами ёго сина.

Микола вийшов за панський двір и грізно показав кулак, обернувшись до панського двору. Старий Джеря йшов, низько опустивши голову. Обидва вони мовчки пішли до дому.

Дома вони розказали про все Джерисі й Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився новий місяць зза гори и освітив ясным світом Вербівку. Всі верби було видко, як у день. На дворі стало ясно, хоч голки визбірай. Сімя повечеряла и сиділа мовчки на призьбі.

— Ходімо, Нимидоро, жати жита! промовив Микола, а ви, тату й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, щó ми будемо зімою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, и вони обоє рушили на поле. Все поле жовтіло проти місяця, як у день високим житом та густою пшеницею. Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа ёго, та він мусів гнути спину. Нимидора кинулась

на жито с серпом, як огонь на суху соломю, и так працювала, так швидко жала, як огонь швидко ість суху соломю.

Високо покотився місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита и пішли в село. Вся Вербівка с хатами, з вербами, була ніби мертва. В селі по улицах, між густими рядками верб йшли дві живі душі, йшли мовчки, тихо, неначе сунулись дві марі, то цоринаючи в густій тіні під вербами, то виходячи на ясні плями, розкидані по дорозі, де білили, як сніг, їх сорочки.

С того часу пан мав на приміті Миколу и звав ёго бунтовщиком. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився. Бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувати; тепер він похнюпив голову вниз, рідко сміявся, перестав жартувати, а часом було, як кине на кого жартовливим словом, то ніби огнем впече. Він почав страшно ненавидіти панів.

Панський хліб був уже вижатий: все поле було вкрите ковами, як небо зорями, а людський хліб стояв, похилився й навіть вже сипався.

Зібрав Джеря свій хліб; половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч. Прийшов жид за грішми; Джеря мусів везти хліб на базар, продати и заплатити жидови гроші та викупити кожух. А тут треба було годувати панські качки. Весною

на економії пан роздав на кожну хату по двацять качачих яець, а в осені кожна хозяйка повинна була принести на економію двацять качок. На качку давали з економії по гарцеві зерна, але качка за літо здохла б, а не прохарчувалась би тим гаршцем. Люде мусіли годувати качок своїм зерном.

Настала осінь. Нимидора начіпляла за ніжки на коромисло десять пар качок и однесла на економію.

В осені Нимидора мала вже дочку. Пішла баба до попа по молитву.

— Яке йменя дав піп? спитала Нимидора в баби: може й моїй дочці дав таке чудне йменя, ак міні?

— Ні, дав йменя Любка, сказала баба.

Третєго дня породія вже встала с постелі и поралась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщині. Проз двір іхав конем осавула, заглянув у двір и вглядів на дворі Нимидору. Він скочив с коня и вбіг у двір.

— А чом ти, суча дочка, оце й досі не входиши на панщину, крикнув осавула и вдарив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула и залилась слізми.

— В мене родилась дитина; ще ж сєгодня тільки третій день! ледві промовила вона через слєзи.

Осавула схаменувся и крикнув: гляди ж міні,

щоб завтра вийшла на леваду обшморгувати буряки висадки!

Породілям пани давали тільки три дні вольного часу, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легкої роботи.

В вечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут прийшов час платити подушине. Батько с сином думав, думав, де б узяти грошей, и надумав продати кабана, що годували як Різдву. Продали кабана, а самі зостались без сала и цілі м'ясниці іли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов с панського току та й звалився. В ёго нічого не боліло, але уся ёго сила, хто ёго зна, де й ділась. Тонка шия стала ще тонча, сухе лице стало ще сухіще. Очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так тряслись, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота витягла з ёго усю силу, виссала усю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розкривши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав и лице ёго стало припадати землею.

Микола пішов до попа и просив ёго висповідати батька. Піп прийшов, висповідав Петра, по-

бачив, що він захляв, и звелів ёму їсти в піст скоромне.

— Батюшко! хіба ж у мене душі нема, щоб я в піст їв скоромне, промовив Джеря тихим хрипким голосом.

— То їж, Петре, хоч молоко, коли не хочеш їсти мяса; слабому Бог простить, и я тобі прощаю, промовив молодий священник.

— Не буду, батюшко, їсти: гріха боюся. Я чоловік старий, не сёгодня, завтра вмру. Та де того молока дістати? Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане.

— Про мене, як знаєш, а я тобі розрішаю їсти скоромне, бо ти, діду, захляв.

Петро тільки рукою махнув.

В чистий четвер Джеря вмер та все наказував синові не зачіпати осавули, не зачіпати пана, та робити мовчки панщину.

— Тя, сину, нічого не вдієш, а собі лиха наробиш. Пан оддасть тебе в москалі, промовив Джеря та й умер, побитий лихою годиною. Важка праця витягла з ёго жизнь, виссала усю силу, як гадина. Вся ёго сила пішла на чужу користь, в чужу кишеню, на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки пані Бжозовській, на дорогі паїдки та напитки, на дорогі панські примхи, та на жидівські патинки.

В великодну п'ятницю поховали старого Джерю.

Сімя іла паску с слізми. Микола ще більше задумався, бо за покійного батька треба було платити подушне, як за живого, доки не вийде нова ревизия.

Настала пишна та тепла весна. Зеленіли верби в березі, зазеленіли трави на левадах. Джерин садок заквітчався білим цвітом. Все цвіло та зеленіло, тільки Микола ходив сумний та невеселий.

Був тихий весняний вечір. Нимидора поливала росаду на грядках. Микола носив воду з Раставиці. Нимидора росцвілась, як повна рожа. На зелених грядках, на зеленій леваді, проти яснозеленого листя верб її брови чорніли, як чорнобрівці. Повне лице стало більше, лоб став ширший. Вона була весела й щаслива и співала веселої пісні. Микола стояв над відрами, опустивши голову. В лузі кувала зозуля.

— Чого це ти розспівалася, наче дівка, ледві промовив Микола. Ти співаєш веселої пісні, та ще більше міні жалю завдаєш.

— Це я згадала, як колись в наймах крадькома вишивала сорочку та проклинала зозулю, а тепер слухаю, як кує зозуля, та так міні хочеться, щоб вона накувала міні багато літ. Як гляну я кругом себе на цей зелений огород, що оце засіяла й засадила, та як згадаю, що я тепер хазайка, то міні аж веселої пісні хочеться співати.

— Співай, жінко, жалібної, то міні, може, буде легше, промовив Микола. Чогось міні так важко на серці, що я й не знаю, де й дітись.

— А чого ж оце тебе журба бере?

— А тим, що нам так погано жити на світі. Умер батько, и за мертвого плати подушне, и за живих плати подушне. Я вже не знаю, чим винна та душа, що за неї треба що року платити.

— Дасть Бог, уродить хліб, то й заплатимо.

— Нехай же попереду вродить, а коли вродить, то чи дасть пан зачасу ёго зібрати.

Нимидора перестала веселої пісні співати, забрала відра и вони обоє мовчки пішли до хати.

Микола ввійшов у хату, сів за столом, підпер голову рукою та все думав. Мати з Нимидорою поралась у хаті, готувала вечерю, а він усе сидів и слова не промовив. Нимидора розказала матері розмову з ним на городі.

— Чого ти, сину, журисся? Дасть Бог хліб, то ми й оплатимось. Ти б, сину, пішов до Києва, поки не настала робота в полі, та помолився Богови. Може б нам Господь послав талан та добрий урожай на полі, вговорювала мати сина.

Микола сидів и слова не промовив. Ёго довгий чорний вус спустився в низ, неначе пявка, густі брови були насупляні. Микола мовчки ввійшов у садок и пішов через садок на леваду. Сонце сідало за вербами, гасло, як полум'я в печі, а в ёго на серці неначе гадина сиділа та все ссала та ссала за саму душу. Він усе думав, на що то Бог так недобре розділив долю між людьми: одним дав панство, й стени й лани, а другим дав

важку працю, бідність та мало не торби. Він вернувся до хати, згорнувши руки на грудях.

— То як же, сину: чи підеш до Києва? Як підеш на прощу, то я насушу тобі сухарів на дорогу, говорила до ёго мати, вештаючись коло хати.

— Не піду, мамо, до Києва, не хочу молитись та дурно Богови пороги оббивати. Коли є той Бог на світі, то він Бог панський, а не мужицький, бо все добро оддає панам, а нам не дає нічого, сумно промовив Микола.

— Свят, свят, свят! Господи милосердний! що це ти верзеш? Схаменися лиш та подумай, що ти сказав! Тим то нам Господь и долі не дає, що ми таке говоримо та Богу не молилось, промовила Джериха та й перехрестилась.

Микола ввійшов у хату, достав с полиці псалтир, розгорнув и почав читати. Псалтир здався ёму темнішим од темної ночі. Він не знайшов у ёму відповіді на свою важку думу, закрив ёго и мовчки поклав на полицю.

С того часу Микола почав часто задумуватись. Мати чіплялась до ёго, питала в ёго, що в ёго болить, и вже хотіла йти на пораду до знахурки.

— И вже, мамо, не допоможуть міні знахурки! одказував він матері. Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами та чорними бровами трохи розважала ёго.

Настали жнива. Хліб не вродив. Пан почав знов вилічувати згінні дні та шарварки в жнива. Микола вговорював людей не йти на ті згінні дні та швидче хапати свій хліб с поля. Осавула розказав панови, що Микола Джеря знов бунтує народ. Бжозовський нахвалювався оддати Миколу в москалі. Та вістка дійшла до Джері.

— Сину! не зачіпай ти осавули; не дражни пана! благала мати Миколу. Ти знаєш, що ми панщинні люде: пан зробить з нами, що схоче.

— Як же ёго не зачіпати, коли він знущається над нами. Я б рад мовчати, та коли ми попухнемо од голоду, а він такий товстий, що в свою шкуру не втовпиться.

— А що ми робитимемо, як він оддасть тебе в москалі! сказала мати.

— Не діжде він того! крикнув Микола и ёго очі заблищали, неначе хто кинув двома искрами.

То був вже не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плічми та міцними руками. Ёго брови вже стали густі, а на грудях, через пазуху, чорніло волося.

Мати замовкла. Нимидора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, сперся на тин и довго стояв, поки не прохолота ёго голова й груди.

Одбули люди панщину, одбули й згінні дні, а все таки не вижали панської пшениці. Пшениця в пана вродила, як ліс. Бжозовський зібрав людей

и оповістив, що дасть жати за сніп, але давав дуже малий сніп. Сусідній пан, багатий польський граф, оповістив більший сніп. Микола не втерпів и вихопився с тими словами, що люде підуть жати до графа. За ним обіззався й Петро Кавун, а далі ще кілька чоловіка.

Бжозовський спашнув полум'ям. Їго червоне повне лице стало ще червоніше. Сірі очі налились кровю. Він ненавидів Миколу, бо вгадував в їго гордих, сміливих карих очах велику ненависть до себе. Ту злість він бачив навіть в їго довгих чорних вусах, в міцно стиснених губах, в твердому неласкавому голосі. Він затупотів ногами на одному місці й крикнув.

— То ти смієш міні цвіркати в очі? То ти смієш міні бунтувати народ! Та я дам знати становому и накличу повне село москалів. Я вес побю московськими руками й оддам усіх хазяїнів в москалі! Я вас в Сибір оддам! крикнув Бжозовський та все тупотів ногами на одному місці.

Пан прогнав Миколу й Кавуна сперед очей, одначе поступився громаді більшим снопом. Він боявся, щоб люде й справді не пішли на графський лан.

Прийшов осавула и запер Джерю, Кавуна и ще чотири чоловіки в холодну. В пана була думка и справді оддати Джерю й Кавуна в москалі.

Посиділи люде в заперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю

жати. Пішов Микола с чоловіками до дому та дорогою все нишком змовлявся з ними. Вони знали натуру свого пана и постановили втікти с села на далекі сахарні, поки мине некруччина.

Тим часом трапилась несподівана подія. Осавулину жінку давно дражили на селі злодійкою, и хазяйки нічого не клали на похваті, де вертілася осавулиха. В Кавунихи раз пропав шматок полотна, що білівся на леваді. Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавулиного хлопця, та тільки поклала честь на собі, не хотіла чіплятись. Саме тоді, Кавун забив кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату и вхопила під полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столі, прожогом побігла за осавулихою, витрусила своє сало и наробила гасасу на весь куток. Збіглися люде. Прибіг и Микола и почав кричати, що злодійку треба повести по селу з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок и надів осавулисі на шию. Баби вхопили осавулиху попід руки тай повели по селу. Микола йшов попереду и грав на скрипці, Кавуниха грала рублем на качалці. Осавулиха йшла и не знала, де діти очі од сорому. Діти юрбою бігли слідком, люде вибігали з дворів, дивитися на ту комедію.

Осавула, довідавшись про се діло, с пересердя пішов до пана и розказав, що молотники градуть с панського току жито; поробили собі

здорові кишені и кожного вечора насипають повні кишені жита, вертаючись до дому. Він наговорив на всіх тих, що водили по селу ёго жінку, а найбільше на Джерю та на Кавуна.

По селу пішла про це чутка. Всі люде заговорили, що осавула гріха не боїться: розказує панови, як люде крадуть панське жито. Микола с товаришами засів на леваді між вербами. Тоді як осавула вертався од пана, вони вискочили зза кущів, простягли осавулу и дали ёму півсотні добрих кив.

— Оце тобі за пана, а це за пані, а це за панщину! проказував Микола. Адже ж пан не жає сїна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панови, як воли, а він нас не частує брагою, а різками. Панське добро то й наше добро, бо то наша праця, а земля божа, промовив Микола, луплячи осавулу кием.

— Оце тобі, за те, що б ти памятав, що виказувати панам на людей гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали! приказували чоловіки та все гнались за осавулою та лупили ёго киями по спині.

Осавула так боявся того гріха, що признався в ёму навіть на сповіді попови, але все таки пішов до пана и розказав, хто ёго побив киями. Пан постановив оддати Миколу, Кавуна и їх товаришів в москалі та ще як можна швидче.

Пішла чутка, про некруччину. В Скрипчинцях вже ловили некрутів и забивали в колодки. Микола

й Кавун с товаришами постановили того вечора тікати на сахарні в Стеблів, у Канівщину.

Настав темний осінній вечір. Все небо було закрите хмарами. На дворі було поночі як у погребі. Джеря повечеряв з Нимидорою та з матір'ю, сів коло стола и задумався. Мати полізла на піч и швидко заснула. Нимидора розклала в челюстах огонь и сіла коло припічка прясти. Червоний світ мигав по білих стінах, по молодому Нимидориному лиці. Мичка на гребіні світилася наскрізь. Гребінь чорнів зубцями проти огню. Микола сидів кінець стола и не зводив з Нимидори очей. Їго темні грізні очі блищали в темряві, як зорі. Чистий профіль и одна половина лица виразно виступала проти світла, а друга половина лица чорніла, як осіння хмара. В їго на душі було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли їго розважити. Микола сидів, одягнутий в свиту й обутий.

— Чом це ти, Микола, не роздягаєся? спитала в їго Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прясти. Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казати, промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудити матері.

Нимидора покклала гребінь на днище й сіла коло їго.

— Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе молоду цього вечора покинути думаю. Я думаю цієї ночі втікати с села с Кавуном та ще с чотирма чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножем поколов серце. Вона охолола, зблідла и сиділа, як нежива.

— Не бійся, Нимидоро, й не журись. Пан хоче нас оддати в москалі. Як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі на віки. А тим часом ми втечемо на сахарні, перебудемо цей важкий час та й знов повертаємось. Може воно перетреться, перемнеться, та й так минеться.

— Ой не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! крикнула Нимидора, на всю хату не своїм голосом.

— Цить! не кричи й не тужи! ти збудиш матір. Ви наробіте галасу, тоді я пропащий.

Нимидора піднялася з лави и знов упала на лаву, як мертва.

— Я не на віки тебе покидаю. Я зароблю грошей и знов вернуся.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! промовила Нимидора без сліз, наче простогнала.

— Не проклинай мене, и не лай, и не плач! Ти думаєш, міні легко тебе покидати... Доле моя, щастя моє! простогнав Микола, обнявши Нимидору и сам залився слізми, як мала дитина. Піду с села, бо тяжко міні жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скелі, а таки панщини робити не буду, и в москалі не піду. Піду втоплюся, об камінь розібюся! Нехай звірі росшар-

пають моє тіло, а все таки втічу. Все одно міні пропадати! сказав Микола.

— Що ж я буду, в світі божому, діяти сама з малою дитиною? промовила Немидора и почала гірко плакати. Вона тужила голосно, як тужять по мертвому, и побивалась на лаві.

— Не плач, Нимидоро! В мене серце огнем горить и без твоїх сліз. Мене нужда изсушила, извлялила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножем пробите. Знайди міні сорочки, знайди харч та й бувай здорова! Як не умру, повернуся, и повернуся не в день, а в ночі застукаю в кватирку, а ти одчиняй двері.

— Пропаща я на віки! Боже милосердний! за що ж ти нас так тяжко караєш? Коли ж тебе дождати до дому?

— Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості, одказав Микола словами пісні. А ти не ламай рук, не суши очей, та доглядай матері й дитини. Як не умру, то вернуся.

Нимидора кинулась до колиски и ввела на дитину.

— Серце моє, дитино моя! ти й не знаєш, що зостаєся сиротсю! плакала Нимидора задавлюючи хрипкий голос в грудях.

— Нимидоро! годі плакати! Мене ждуть люде. Давай сорочки, давай харч та виряжай мене в далеку дорогу.

— Не йди! переночуй хоч одну ніченьку дома!

— Не можна: мене ждуть люде. Завтра мене забють в кайдани, тоді я пропаший на віки.

— Бодай всі наші слёзи впали на того, хто нас розлучає! Лучче була б маленькою пропала, лучче б поневірялась до віку з наймах, ніж маю терпіти таке лихо! промовила Нимидора и почала шукати сорочки в скрині и складати їх у мішок. Микола одягся в кожух, надів шапку, вкинув у мішок скрипку, поклонився до матері, поцілував дитину, и блідий, як смерть, сумний, як осіння ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слідком за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де похажали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Споминай мене, моє серце, вірними словами та дрібними слёзами, а я тебе, доки живий буду, до віку не забуду.

Ніч була темна, але тиха. Все небо було вкрите густими хмарами, наче поле чорною рілею. Нимидора випроварила Миколу за ворота и ледві дійшла до хати.

Микола пішов на вигон, де стояли старі верби: там ёго ждав Кавун и чотири чоловіки, що налагодились втікати на сахарні.

Нимидора вбігла в хату, упала на лаву, схилилась на стіл, упала головою на руки и довго, довго плакала та побивалась. Горячі слёзи обливали їй руки, лились на стіл, як криничана вода лється з джерела на траву. Вже тріски на припічку погоріли, и тільки одна головешка жевріла в попілі, мигаючи синім огнем. Вже в хаті стало

темно, а Нимидора все плакала. Вона виплакала всі слёзи, а сон утік од неї и пішов десь далеко в поле.

Коли це зразу в хаті стало видно, як у день. Стіни, піч, лежанка, колиска, образи, все ніби облилося кровю. Червоний кривавий світ миготів по стінах хвилями, дрозав, переливався с стін на стелю, на жертку з одежою. Нимидора скочила з місця и глянула на вікна. Всі три вікна були ніби завішені з надвору кровавими хустками. Нимидорі здалося, що вона стратила розум; одначе вона кинулась до колиски, вхопила колиску з дитиною, рванула її так, що всі вірвечки порвалися, крикнула не своїм голосом и вибігла на двір. Слідком за нею вибігла перелякана стара Джериха.

На дворі було видно, як у день: було видно все дерево в садку, всі верби, кожную гіляку, кожний жовтий листок, що теліпався на гіллі. Увесь двір, сад, хата, все було залите червоним світом, наче кровю.

Нимидорі здалося, що горить її хата, що вона вся палає полум'ям, що горить садок, горять верби, горить комора. Йї здалося, що горить усе небо, що запалилася уся земля під її ногами.

— Рятуйте, хто в Бога вірує! крикнула Нимидора. Рятуйте дитину, рятуйте Миколу! Мамо рятуйте Миколу, бо він пропаде с тілом и душею.

— Бог с тобою, дочко! це ж не ми горимо;

це пожежа десь далеко на селі, обізвалась мати, поправляючи хустку на голові.

На селі гавкали собаки, співали півні. Десь далеко було чути шум, наче під землею. Всі люде на кутку спали. Нігде невидно було ні живої душі.

— Мамо, рятуйте Миколу! знов закричала Нимидора, пригортаючи колиску до грудей.

— Де ж Микола? спитала мати.

— Помандрував, покинув нас! крикнула Нимидора.

— Коли? спитала мати.

— Оце тільки що розспрощався зо мною и вас не звелів будити.

— Боже мій, світе мій! чом же ти мене не збудила?

— Я світа за слізки не бачила; я про вас и забула.

Стара мати заголосила на ввесь двір, а за нею й Нимидора, вертаючись у хату с колискою.

— Що ж ми тепер, на світі божому, будемо робити без хазяїна, на силу промовила мати крізь слёзи.

Нимидора тільки голосила без сліз: в неї сліз не стало.

А тим часом Микола с товаришами мандрував с села та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всі йшли мовчки, притаївши дух и не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже одійшли далеко од села и добрались до ліса. Коли

це зразу перед їх очима освітився ліс тихим червонуватим світом. В селі бевкнув дзвін на гвалт, и жалібно розлився ёго гук по полю, по під лісом. Всі вони разом обернулись назад и побачили страшну картину. Папський тік, по другий бік села, було видко ввесь, як у день. На самому краю од поля горів довгий ожеред соломи. Над ожередом стояло полумя, неначе кучерява огнева квітка, з низу узенька, в горі широка, с позакручуваними листками. Полумя стояло рівно, наче свічка палала. На дворі було тихо й темно. Кучерявий дим йшов просто в гору до самих хмар. Рядом з ожередом вже займався довгий стіжок нового жита, а серед ряду стіжків знов спалнула огнева квітка, лизнула тричі огневим язиком у гору и загерілася рівним кучерявим полумям. Після того запалали всі стіжки, що стояли рядом до самого поля. Дванайцять скирт хліба палало разом, наче дванайцять свічок горіло, а од їх піднімався густий дим, то чорний, як смола, то білий, як осінній туман. В горі дим зливався до купи в один страшний стовп, та все йшов у гору до самих хмар. Все чорне небо в горі заблищало огнем, замигало рівними хвилями, неначе кліпало якимсь страшним оком, кидаючи кров'яний світ на село, на ставок, на річку, на верби, на широку долину. Кругом неба в низу стояла чорна, як земля, полоса, неначе огневе небо було оперезане оксамитовим поясом. Світ був такий ясний, що тополі на окопі, кругом току було видко, як

у день. На тополях половина листя була зелена, а половина жовта. Зелений лист проти огню був ніби обмочений в густу запечену кров, жовте бронзове листя стало рожевим, неначе ёго хто облив вишневим соком. Чорні стовбурі тополь чорніли проти огню, ніби виковані з заліза. Все поле зеленіло озиминою, як у день. Все село було видко, як на долоні, з усіма білими хатами, с клунями, с церквою, с садами й вербами. Ввесь широкий ставок був ніби залитий рідкою кровю. Раставиця крутилась на левадах, ніби огнева змिया, що силе искрами, а в кровяному ставку одбивалися чорні стовбурі осокрів, чорне безлисте гілля верб, неначе в прозорчасту кров хтось накидав чорного дроту та залізних стовпів.

Дзвін сумно бовкав на гвалт. Пан вискочив з двору на коні, а за ним козаки. Осавула полетів конем по селу будити людей, зганяв їх гасити пожежу. Загавкали й завили по селу собаки, заспівали півні, завештались зюде и всі побігли до току. Чоловіки с сокирами, молодиці й дівчата з відрами, діти с порожніми руками обступили лавою огневий тік, пороздзявлявши роти и стоячи на одному місці. Одна баба чогось прибігла с кочергою и стояла з нею, наче донський козак с списом. Пан кричав, осавула кричав, економ кричав, літаючи на конях та зганяючи народ. Народ и собі кричав, та все стояв на одному місці. Кільки десятків чоловіків розкидали стіжок и кидали снопи

**АДВОКАТ
КОЦОВСКИЙ**

**Advokat
KOCOWSKI**

6. k. em. radca sądu krajowego

за окіп на поле. Дві бочки з водою стояли коло стіжка; люде нащось лили воду відрами в огонь, неначе грались в якоїсь играшки.

А полумя росло та йшло далі в середину току, до клуні. Другий ряд старих скирт чорнів проти огню, неначе якісь здорові й довгі чорні звірі стояли рядами коло полумя. Зайнялися й старі скирти и неначе з землі виріс другий ряд огневих кучерявих квіток. Огонь лився далі, як хвиля на морі; можна було бачити очима, як він посовувався по стіжках. Вже зайнялася довга здорова клуня. Купа чорного диму вихопилася спід її високої покрівлі, прорвалася и полетіла в гору вище од самих хмар. За димом мигнуло полумя й обхопило клуню разом з усіх боків. Почали підніматися іскри. Шматки кулів летіли в гору й горіли, розсипалися, трусили іскрами на поле. С полумя схопився вихор, неначе клуня роздавила рота й сапнула на все горло. Вихор закрутив огнем. З огню почало нести цілі снопи й кидало їх у году, як кидають вилами снопи на стіжок.

Сполохані горобці та голуби вилітали с солами та из стіжків, піднімались у гору, чорніли в диму, наче хто кидав грудками, а потім займалися в горі на огні, тріпали огневими крильцями и падали в огонь, неначе зверху крапав іскрянний дощ.

Ввесь тік палав, до останієго стіжка. Кругом окопів тополі посхли и запалали, неначе рядки

ставників. Швидко дим став менчий и біліщий. Де були стіжки, там лежали й жевріли купи огневого гною. Тополі жевріли, неначе хто позабивав роспечені в огні, червоні залізні кілки. Небо миготіло слабіще й тихіще. Червоне кружало серед неба зменшалося, а оксамитовий чорний пояс внизу над землею все ширшав, доки не піднявся до самої середини неба.

Шість чоловіка стояли під лісом, поглядали на пожежу, цмакали ротами, та все говорили, що хтось навмисне запалив тік.

— Оттак и треба нашому панови! гомоніли чоловіки: добрий заробіток для пана на хлібі цього року!

— Цей хліб згорить, а на будущий рік знов у ёго буде повний тік хліба, промовив Джера.

— И хто ёго підпалив? питав сам у себе Кавун: а дивіться, чи не літає чия душа в полум'ї. Як тільки літає, то ми впізнаємо, чия то душа и знатимемо, хто оце підпалив тік.

— Дурна була б душа: полізла б в огонь. Хіба для неї не лучче сидіти дома та не рипатись, обіззався Микола, а сам шукав очима своєї оселі, вглядів куну верб коло своєї хати, що блищала проти огню, и все дивився на ті верби, під котрими він зріс, під котрими він покинув свою хату, свою матір, жінку, дитину, покинув половину свого серця.

— Цур їй, цій пожежі! кидаймо її та ходімо

просто лісом, поки пан наш присвічує, промовив Микола, останній раз глянувши на свої верби и вхопившись руками коло серця.

Шість чоловіків ввійшли в ліс. Червоний світ мигав по товстих дубах, по старих липах. Дерево чорніло, як зазільні ставни, и тільки білі берези ясно и виразно блищали, неначе обшиті полотном та обліті рожевим соком. Вони ввійшли в темну чорну долину и неначе разом пірнули під землю.

Тим часом в Джериній хаті ще довго голосила стара мати з Нимидорою. Каганець блищав коло комина, неначе старець блимав сліпими очима. Нимидора впала на лаву и вже не плакала, а тільки стогнала, неначе через сон. В неї голова горіла огнем; бліде лице стало червоне. Мати сиділа кінець стола та тільки дивилась на неї. Нимидорі здалося, що вона горить на панському току в полумі, що коло неї Микола й покійний Джеря молотять огневі снопи; из снопів сипляться не зерна, а искри, и падають на її лице, на груди, на очі. Нимидорі здалося, що вони самі неначе поробляні з розсеченого червоного заліза, світяться наскрізь, пашать огнем та все бють червоними залізними ціпами по огневих снопах.

— Мамо! чи ви бачите, які стали Микола та батько? Ож подивіться! Вони с червоного горячого заліза; а які в їх очі! Боже мій! в їх не очі, а жар горить в ямках! Нащо вони молотять

той огонь! Чи вже ж пани будуть істи пшемишні іскри, що летять с тих снопів.

— Що ти говориш, дочко! схаменися! Перехрестись та помолись Богу! говорила Джериha и хотіла розбудити Нимидору. Нимидора не могла опам'ятатись и горіла, як огонь. Джериha достала орданської свяченої води, помочила Нимидорі голову й груди, очі й щоки.

— Мамо? сказала тихо Нимидора, підвівшись с постелі: чи чуєте? хтось стукає в кватирочку... Чуєте? Це він, це він вернувся, мій голуб сизий!

Нимидора схопилася з лави и кинулась до вікна. Ніч була темна. Вікна чорніли, неначе позавішувані чорним сукном.

— Мамо! гляньте, як видно на дворі. Я бачу весь двір и сад. Мамо! Микола приїхав на білому коні! Ож подивіться! Та який він гарний та ясний, як сонце, а на ёму золота одежа, та червоний пояс.

Нимидора вхопила Джериху за руку и потягла її до вікна.

— Дочко моя, серце мое! Що ти говориш; що с тобою? говорила Джериha та все хрестила Нимидору, хрестила вікна, хрестилась сама. Йї здалось, що до Нимидори вже літає перелесник.

— Ненько моя! Боже мій! Микола стає огнем, піднімається и летить у гору! Боже мій! він полетів на небо и вже не вернеться до мене!

Пропаша я на віки! крикнула Нимидора страшним голосом и впала знов на лаву, як камінь.

Джериха перелякалась и не знала що робити. До самого світа вона хрестилась та молилась, доки Нимидора не заснула важким, важким сном.

III.

Микола с товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, в Стеблів. Він ишов не великим шляхом, а через малі села по над Россю, невеликими дорогами, щоб не стрінутись з вербівськими людьми або й с своїм паном.

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виривається с тісних берегів, обставляних скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий високий скелистий острів, Замок, и знов зливається с своїм рукавом, Самовілкою. Зараз за тим островом скелисті високі береги оступаються од річки, подаються трохи на боки, а там далі каміня ховається під землею, гори розступаються півкругом, и по рівному полю веться річка на зелених луках та левадах. На тій рівнині, недалечко од острова, над самою Россю лежить неначе здоровий камяний звір с чистого каміня, на котрому стерчить ніби здорова камяна шерсть, то ножами, то стовпчиками, то ніби пилками з здоровими зубцями, то камяними дошками, и на самому кінці того звіря стремить високий, як стовп, камінь на вісім саженів, зверху товщий, неначе на стовп хтось насадив здорову голову. Не стає тільки очей та носа, щоб той

камінь був похожий на давнього ідола. Той стовп стремить, неначе ріг камяного величезного звіря.

На острові під камяною стіною притулювся здоровий питець на два поверхи (етажі) и не достав покрівлю до верха скелі. Коло самого питеця з берега на острів перекинули місток с поручаками. Місток висить високо над Россю, прикований залізяками до скель на обох берегах Росі. Під ним шумить и бється об каміня біла водяна хвиля. Просто по Росі в гору видно круті скелісті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спасом, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видко наче через камяні ворота...

В тому місці, нище од Замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нище од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, білили ряди німецьких мурованих домів, з білими стінами на причілках до самого верху покрівлі. Веселі хати тонули в вербах. Між хатами вештались німці, французи; німкені в червоних сукнях брали воду з криниці; коло їх вештались німченята в узесеньких штанах. Там жили всі німецькі майстри и директор фабрики.

Микола й ёго товариші прийшли в канцелярію, де сидів директор с канцеляристами. В здорових просторних хатах скрізь по закутках були поробляні з дроту піби клітки, а в тих клітках сиділи писарі. Коло одного стола сидів директор,

високий плечистий німець, з довгим носом та синіми очима. Він не спитав вербівців про паншпорти, не спитав, звідкіль вони родом, и тільки позаписував їх имена й прізвища. Микола и ёго товариші позмінляли свої имена и прізвища. Микола назвав себе Иванов Гриценком. Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по три карбованці в місяць на панських харчах и звелів ити на фабрику.

В фабриці другий німець, машинист, поставив їх коло машин на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з малясою, стукотіли, гуркотіли колеса, дрижали здорові ремінні паси, перекинуті знизу через стелю на верхній поверх (етаж). Бідні хлібороби озирались на всі боки на ті страшні здорові лапаті машини, не знали як повернутись, як ступати. Їм здалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч. а їм здавалось, що зза машини от-от вискочать дідьки и потягнуть їх під ті машини с страшними зубцями. Німець усе показував їм, як ходити коло машини, и вони на силу оговтались, на силу привикли до нової роботи.

Перед світом задзвонили на зміну. Прийшли другі робітники и стали на їх місце, а вони пішли до казарми.

Між білими, чистими, німецькими хатами, між зеленими вербами, чорніли дві довгі казарми для бурлак. Казарми були довгі, обідрані з оббитими дощем стінами. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей. В кінці

казарм стояли здорові казани, замуровані в цегляну піч, де варили бурлакам істи.

Минув рік після того, як вербівці втекли з Вербівки. Була неділя. В селі почали благовістити на службу и дзвін голосно гув понад Россю, між скелями. В казармі коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними був и Микола Джеря. Він так змінився на лиці, що ёго трудно було впізнати. Ясні темні очі наче погасли, лице постарілось, румянець пропав, лоб став жовтий як віск, шия поморщицлась. Тільки великі руки з довгими пальцями та довгі вуси нагадували про давнёго Миколу Джерю. На Миколі була чорна, як земля, сорочка, подерта свита, старі чоботи з дірками, звідкіль виглядали солом'яні устілки. Волося на головах у бурлак було закудлане, як у неспраних п'яниць. Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких самих чорних сорочках и с такими немитими видами, с такими бруснатими бородами, с такими головами, що й глянути було страшно.

Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцовані й чорні, що на їх ледві червоніли безталанні королі й королихи, замазані бурлацькими руками. На столі стояла горілка: декотрі бурлаки пили могорич и частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодиця с темного кутка загомоніла и почала ёго лаяти за те, що він грає до служби.

Через усю казарму попід стіною стояли поли;

на полах валялась солома. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, роскидавши на барлозі драні свитки й кожухи. Одна чепурна молодиця в білій сорочці замітала казарму и згортувала с полів барліг. Пяні бурлаки затягли пісні. Микола пригравав їм на скрипці.

— Господи! нема вам ні неділі, ні празника! крикнула богомільна молодиця з другого кутка, — чи не чуєте, що до церкви дзвонять.

— Дзвонять, бо їх на панщину не гонять! — крикнув Микола и задзвонив на скрипці так, що трохи струни не порвались.

В казарму вбїг Кавун и крикнув до Миколи:

— Тїкаймо, бра! тїкаймо! Я йшов з ярмарку коло трахтира и бачив свого пана Бжозовського.

— Не-вже? крикнув Микола и так кинув скрипку на стїл, що вона загула не своїм голосом.

— Єй Богу, бачив! нехай мене Святий Хрест побє, коли брешу.

Вербівці покидали карти на стїл и пороздявляли роти.

— Мабуть, довідався, що ми тут на заводах, та це приїхав по наші душі, — сказав Микола — але чорта лисого забере до себе в Вербівку, а не нас.

— Знайшов дурнів! так оце й дамося в руки, обїззався один бурлака.

— Де ж ти єго бачив? — спитав Джеря в Кавуна.

— Сидів коло вікна й люльку курив. Я зараз впізнав ёго руду голову й червоне лице, та й дав драла за жидівські хати — сказав Кавун.

— В котрому вікні він сидів? знов спитав Микола.

— В самому крайньому, що зараз од угла с причілка, сказав Кавун.

Микола подумав, встав, покликав Кавуна и вербівських бурлак на двір и тихо промовив: знаєте що, хлопці! давайте, провчимо, сучого ляха, щоб не ганявся за бурлаками.

— Як же ми ёго провчимо? спитали бурлаки.

— Нанадемо в ночі на станцію, видеремо вікно, вліземо в хату, та дамо ёму стільки різок, скільки він надавав нам на економії.

— Добре! ей Богу добре! Даймо ёму доброї прочуханки, щоб памятав до нових віників — крикнули бурлаки.

Бурлаки вернулись до казарми, позабірали свої клунки, тихенько один за одним втікли з казарми и поховались у скелях між густими лозами. Вони поклали клунки під голови и полягали спати.

Пан Бжозовський и справді довідався од людей, що бували по ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу другим, и слідком за ним багато людей повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав в Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана и полаявся з ним за те, що він приймає до себе на заводи без пашпортів ёго

людей. Бжозовський хотів другого дня с сільською поліцією половити своїх крепаків и вернути до дому.

На дворі смерклося. Микола с товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. Пізнєю добою він побудив товаришів; всі вони рушили з ліз и потяглися на місто до трахтира. Ніч була темна, тільки на небі ясно блищали зорі. На дворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто. В одній жидівській хаті ще блищало світло. Бурлаки посиділи на призьбі коло одної жидівської хати, поки не погасло світло, крадькома через тини та городи прийшли до трахтира. В трахтирі все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів у день з люлькою в зубах. Вікно виходило не на улицу, а на подвіря. Бурлаки обійшли кругом трахтира, підійшли під вікно и почали прислухатись. Крізь вікно було чути, як Бжозовський сопів та хріп на всю хату.

— Починаймо! зашепотів Микола и почав одкулушувати ножом вікно. Другі бурлаки помагали ёму. Поганенькі жидівські завіски подалися під дужими руками, як тонке павутиння. Микола вийняв вікно, поставив ёго коло стіни и поліз у хату. За ним полізли другі бурлаки.

Як той звір кидається на скотину, так кинувся Микола на Бжозовського ліжку и налапав панові ноги. Пан схопився, з переляку втратив голос и не міг навіть крикнути. Як блискавка, миг-

нула в ёго голові думка про Миколу й вербівських бурлаків. Микола одною рукою держав пана за ногу, а другою почав ёго бити в груди. В хаті було поночі, як у лёху. Бжозовський звився, як уж, та й шмигнув просто в двері. Бурлаки не знали де двері, и тільки крутились по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула, и побоявся бігти на двір: в ёго була думка, що коло дверей стережуть ёго другі бурлаки.

Бжозовський палапав сінешні двері и в одну мить кинувся по дверях на горище. В сінях, на ёго щастя не було стелі. Він вискочив по дверях на горище и кинувся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарився лобом об крокву и поколов собі лице соломою. Од переляку в ёго на лобі виступив холодний піт. Він присів у самісінькому куточку під покрівлею.

Тим часом бурлаки розсипались по двох темних хатах, лапали руками по всіх закутках, лазили під ліжка и не знайшли пана. Микола був лютий як звір.

— Доставай сірників! світи світло! — шепнув він бурлакам: будемо бити при світлі: що Бог дасть!

Кавун достав с кишені сірники, тернув сірниками об стіну. Огонь жажнув, и бурлаки тільки вгляділи порожне ліжка, а в передній хаті вербівського осавулу на землі. Осавула лежав на спині и спав міцним сном. Бурлаки без сороба засвітили

свічку, міттю кинулись на осавулу и почали ёго лупити кулаками. Кавун накинув ёму на голову свиту, ще й сам сів зверху. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський, сидючи на горіщі, почув те страшне харчання. Один бурлака вглядів одчинені двері, догадався, де подівся Бжозовський, и почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопився з місця, продер кулики, видерся на покрівлю и стрибнув с стріхи до долу. Під стріхою стояв воловий віз. Він потрапив на віз, страшенно обідрав собі литку об полудрабок, скочив з воза и біг через двір. Перескочивши в город через тин, він присів під тинном и боявся бігти далі. Ёму здавалось, що бурлак повний двір, повний город, що вони позасідали скрізь попід вікнами, попід стайнею, поза тинами. Ёму здавалось, що от-от знов на ёго спину скочить Джеря и почне місити ёго в груди кулаками.

— Тікаймо, братя! — промовив Микола, тікаймо. — Утік пан з наших рук!

Один бурлака вхопив с стола золотий годинник и хотів сховати ёго в кишеню.

— Не зачіпай! це наша кров! — крикнув Микола несамовито, видер з рук годинник и свиснув ним об поміст. Годинник дзенькнув и розлетівся на малесенькі дрібязки. Микола вискочив через вікно на двір, за ним почали пилгати другі бурлаки. Світло погасло. Пан бачив, як блиснуло світло, як

бурлаки стрибали з вікна на двір, и с переляку дав драла через грядки, нахиляючись при самій землі. Ёго ноги грузли в мягких грядках. Грудки землі летіли на всі боки. Молода кукуруза тріщала під ногами. Бжозовський вбіг у молодий бурян и приліг у ёму на саму землю.

Бурлаки счезли. На дворі стало тихо. Тільки осавула в хаті охав та стогнав.

Довго Бжозовський лежав у буряні та прислухувався. Він стратив памороки и тільки тоді опам'ятувався, як почув, що в ёго все тіло дрожить од холоду, а зуби цокають об зуби.

На селі десь далеко заспівав півень. Той півень неначе розігнав чортів для Бжозовського. Він набрався сміливості, підвівся, глянув на небо и побачив, що забіг таки дуже далеко. Грудки муляли в босі ноги, а холодна земля обсишала ноги, неначе сніг. Він прийшов до трактира, побудив жидів и звелів погоничови зараз запрягати коні. Осавула ледві ворухився од стусанів.

Пан ще вдосвіта рушив в дорогу с Стеблева.

А тим часом бурлаки були вже далеко од Стеблева.

Йдучи дорогою, серед темної ночі, вони все бідкались, що їм не вдалось добре оддячити своєму панови. Вони брались не на північ, де було так само багато сахарень, а на південь. Туди їх тягло чутя волі; туди, далеко на степи їх тягла якась невідома сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись

ховалась воля українського народа, не вважаючи на близьку пащеку страшного степового звіря-татар. Той степовий звір, мабуть, не був такий страшний, як свій хатній звір.

В той час Бжозовський вертався до Вербівки. Четверо добрих коней несли легенький фаєтон, як на руках. Осавула ледві поспішав за ним маленькою бідою. Бжозовський згадував про бурлак, про Джерю, и вся кров кидалась ёму в голову, заливала ёго очі. Він чув на своїх грудях бурлацький кулак, и ёму здавалось, що в тому місці пекло ёго огнем, палило полум'ям. Він пригадував, як втік через горище, як скакав с покрівлі на землю, як лежав у буряні, и весь ёго шляхецький гонор піднявся с самого дна, київ, клетотів у ёго душі. Він догадувався, що й погонич знає про те діло, знає й осавула, знає й Стеблів, знатиме и уся Вербівка и всі пани сусіди. Од пімсти він усе штовхав погонича кулаком у спину, як тільки той не потрапляв на добру дорогу, як тільки фаєтон нахилився на бік. Погонич од злості передавав ті стуса и коням, бив іх немилосердно гаранником попід черево, а коні передавали злість папському фаєтонови, били по ёму задніми ногами и трохи не поносили.

Вже свінуло на дворі, вже и зійшло сонце, а бурлаки йшли и не спочивали. Вони поминули багато сіл, багато сахарень та суконних фабрик, нігде не спочивали и не ставали. Ім усе здавалось,

що Бжозовський буде гнатись за ними. О півдні вони звернули в лісок, ззіли по шматку хліба, напились води и помандрували далі. В вечері показалось на долині велике містечко з двома білими мурованими церквами. За містечком осторонь стояла здорова сахарня з високим чорним стовпом, коло неї стояв рафинад, а коло самого ставка стояла костопальня з менчим стовпом. Вітер повівав од заводів, и далеко на полі було чути всякий противний сморід од перепаланих кісток, од гнилої маляси.

Сонце сіло за горою. Череда пішла в містечко. Потомляні бурлаки ввійшли в містечко. То була Черкащина.

— Ставаймо тут на роботу в сахарні, промовив Джеря. Ми зайшли вже далеко од Вербівки. Тут не знайде нас пан.

— Де пристанемо там и на роботу станемо, сказав Кавун. Сахарень є доволі; ми вже поминули їх по дорозі більше десяти. Про мене, зоставаймось тут. Але треба нам десь переночувати.

— Просімося на ніч до людей; може нас де небудь пустять, промовив Джеря.

Бурлаки сіли на окопі коло царини, трохи одпочили, ззіли по шматку хліба та по цибулі и ввійшли в містечко.

— Чи будемо проситись до багатих, чи до бідних? обізався один бурлака.

— Попробуємо до багатих сказав Джеря.

Бурлаки повернули до великої хати и ввійшли в двір. На великому дворі микали вівці, стояли потомляні воли. Молодиця доіла корову. Старий чоловік порався в загороді.

— Добри-вечір вам! с понеділком будьте здорові! сказали бурлаки до хазяїна, піднявши трошечки шапки: будьте ласкаві, пустіть нас переночувати!

— А хто ж ви такі; з відкіля Бог несе! обіззався хазяїн.

— Ми йдемо з далека на заробітки и хочемо стати на роботу в сахарні, сказали бурлаки.

Хазяїн кинув на їх оком и задумався. Перед ним стояли люде в чорних, як сажа, сорочках, с бруснатими бородами, в старих драних свитках, в старих діравих брилях, з дикими червоними очима.

— То ви б то бурлаки, чи що? спитав їх хазяїн згорда.

Бурлаки трохи помовчали, а Микола промовив: та еге ж! Не з добра стали бурлаками...

— Коло нашої хати великий шлях, а великий шлях несе всякого народа, и доброго й недоброго. Шукайте собі, люде добрі, пристановища де инде, промовив хазяїн и кинувся до роботи.

Бурлаки мовчки повернули з двора, а Микола не стерпів и промовив:

— Та и ми такі хазяїни, як и ти чоловіче, та тільки лиха доля погнала нас з господи.

Бурлаки пішли до другої хати, далі до третій: їх нігде не пускали на ніч. Коло самої церкви вони зайшли до одної убогої молодиці и почали проситись переночувати в клуні.

— Я б вас пустила, та мого хазяїна нема дома. Я не знаю... я б рада й пустити, та... говорила молодиця, замикаючись.

Бурлаки розказали про все своє горе, розказали, як вони втікли с села од пана, як бідували, як набрались лиха и розжалобили добру молодицю. Вона пустила їх на ніч у клуню, ще й наварила на вечерю кулішу. Бурлаки дуже дякували молодиці, послали свої свитки на соломі и поспули, як побиті. А добра молодиця, вернувшись до хати, як почала думати та гадати та с переляку поховала в скриню всю одежу, яка висіла на жертьці, підперла двері кочергою й рогачем и довго не спала та все думала про бурлак.

Другого дня, тільки що свінуло, молодиця встала и почала оглядати хату и все, що було в хаті: подивилась на скриню, заглянула в скриню, — все добро було ціле. Вона перехрестилась и вийшла на двір. Бурлаки покотом спали на соломі, як побиті. Молодиця затопила в печі и почала варити обід. Бурлаки встали, повмивались, помолились Богу до схід сонця, подякували молодиці и пішли до сахарень.

Сахарні стояли за великим ставком, окопані глибоким ровом и обгорожені стіною. Дорога йшла

до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка, помалёвана білими й чорними полосами, як малюють скарбові сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму и побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім городська улица з мостовою, с тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані дімки з здоровими вікнами; коло їх росли садочки. То були квартири для німців та для писарів. На другій улиці стояв чималий дім директора сахарні, а далі дім директора рафинада. Там була навіть школа, тільки не для просвітки народа, а для того, щоб вивчити хлопців на писарів для фабрицьких канцелярій. В кінці улиці стояв високий будинок: то був театр — панська примха; а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини, а серед майдана стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотирі поверхи, з другого — на п'ять. Коло самого ставка стояв рофинад та костональні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий сажнями дров; звідтіль тяглася залізна дорога до заводів. Серед того двору між сажнями дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на вагони и везли їх просто до парових машин на заводи.

По всему двору, по тому цілому городку снували позамазувані робітники, в чорних сорочках, с чорними видами, скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли, гуркотіли, аж

стіни гули. З високих виводів летіли стовпи чорного смердячого диму.

Бурлаки дійшли до сахарні и почали роспитувати, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор тих заводів.

Посесор був жид, Абрам Мойсеевич Бродовський. Всі заводи були одного дуже багатого великоруського пана, котрий жив за границею и рідко приїздив на заводи. Жидівське господарство вже далось в знаки. Огорожа місцями лежала на землі, по двору стояли гнилі калюжі, хати були облупляні, вікна повибивані, а ціле стадо кіз гуляло по садочках и псувало дерево.

В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор. То був товстий здоровий жид, з рудою бородою, с сірими очима, в чорній оксамитовій жилетці. На жилетці теліпався важкий золотий ланцюжок с печаткою и всякими цяцьками; на товстих куцях пацьцях блищали важкі золоті перстні з дорогими блискучими каміньцями. Компірчики й сорочка, чорний блискучий галстух на шні були нечисті, засмальцёвані, аж блищали проти сонця. Чорний довгий сіртук, вишневий оксамитовий картуз на потилиці давали ёму дуже характерний жидівський вид. Не вважаючи на ёго багатий костюм, на золото, од ёго тхнуло жидом. Бурлаки впізнали той дух під багатою одежою, як вовки впізнають вовчий дух в вовчій шкурі.

— Чого вам треба? спитав у бурлак Бродовський.

Всі робітники поздіймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на ёго, неначе вони були хазяїнами в сахарні а Бродовський був наймитом.

— Ми хочемо стати на роботу в сахарні, обізвався Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте, сказав Бродовський з жидівським акцентом.

— А хіба ти приймаєш тут на роботу? промовив Микола якось з осміхом и гордо.

Бродовський обідився. Всі робітники осміхнулись.

— Коли хочеш ставати на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке с цими мужиками! Я тут хазяїн. Хіба ти не знаєш, чи що.

— А вже ж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке, сказав Микола якось сердито, як звичайно селяне говорять до жидів.

— Чого ти кричиш на мене! Ну! я с тобою свиней не пас! Ну, коли хочеш в мене служити, то не тикай на мене, бо я тут пан, промовив уже сердито Бродовський.

Микола троха не загнув Бродовському в батькаматір и насилу вдержав язика, одначе він усе поминав те капосне *ви*. Він усе таки бачив перед собою жида, хоч и багатого.

Бродовський, взявши в посесию сахарні, на-силу привчив людей говорити на ёго *ви*, а хто на ёго тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись під жидівськими руками, та все тикали на ёго, на дітей, навіть на ёго жінку, хоч вона зовсім була похожа на пані.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць на ёго харчах и пішли до казарм.

— Чи не кумедия, вражого сина, з жидом! крикнув Микола. Служили ляхам, а це вже довелося служити жидам. Потребуємо ще жидівського хліба.

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми, довгі без кінця, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хатах було повно барлогу, як у свиношниках; там стояв якийсь чад од мархотки, од гнилої соломи, од нечистої одежи, од кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядками полилися люде з заводів. Одні пішли в містечко, другі пішли на обід в казарми.

Бурлаки посідали обідати. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе бутвина та квас, подекуди тільки плавали таргани замість

мяса. Після борщу подали кашу. Каша була с тухлого піона, а старе сало тхнуло лоем. Хліб був чорний, як свята земля.

— Ото каша! промовив Микола; и в Вербівці бідував, а такого добра не ів. Чи й наш пан жид ість таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, попробуєш ще и кращої каші, обізвався один бурлака.

Дзвоник задзвонив, и всі бурлаки пішли на роботу. В казармах zostались самі вербівці, zostались и задумались. Кожний згадував свою хату, свою жінку, своїх дітей. Микола сидів и журився.

— Чи доведеться нам коли вернутись до дому? спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то може и повертаємось, промовив Микола.

— А коли ёго вхопить, коли він здоровий, як віл, знов обізвався Кавун и похилив на стіл свою русяву голову, своє довгобразе лице с тонким рівним носом, з довгими вусами.

— Та й смердить же наша хата! сказав Микола и вийшов на двір. За ним вийшли и другі вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий и далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стіною, переходив гору й ховався в долині, за горою. Половина ліса вже пішла на сахарні, а друга по-

ловина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, наче хто навмисне насадив ёго стіною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, клени стояли, неначе густо наставляні стовпи, з зеленою покрівлею зверху. Круглі зелені широкі верхівя вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами. А там далеко на яру блищав ставок, зеленіли береги, а далі в воді стояв стінами густий темно-зелений ситник. Ёго тоненькі гнучкі стебла здалеки були схожі на купи павутиня. Він одбивався в воді ще тончим, ще ніжнішим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду и побачили, що вода була густа й смердяча. Дохла риба плавала коло берегів. В ставок випустили малясу и зробили з ёго смердяче болото. Вода в ставку — була гнила.

Вербівці стали на роботу в сахарні. Ця робота була для їх легча од роботи на полі, але за те нудніща. На полі, на чистому повітрі було якось веселіще й охитніще робити, ніж коло машин, між стінами, на помості, слизькому й липкому од розлитой смердячої маляси.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам росчитувався з робітниками, не вважаючи на те, що був дуже багатий.

Микола вступив на подвірі Бродовського жінку. Вона була убрана зовсім по-панський, але її лице, її нечиста одежа, чорний поділ спідниц

и роскудане волосся на голові, все те показувало, що вона не пані.

— А де твій чоловік? спитав грубо Микола в посесорші.

— Що ти, свиня! Ну! Чого ти на мене тикаєш. Я тобі не дам грошей за місяць.

— А вже ж так! Хіба я дурно робив місяць, сказав Микола.

Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, видав гроші и вилічив за всі дні, коли бурлаки були слабі й не були на роботі. Бурлакам прийшлося забрати не всю свою місячну плату.

— Ну, не забагатіємо в цього пана! крикнули бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закупляні в поміщика таки Бродовським. Бурлаки в шинку отдавали Бродовському назад за горівку заробляні в ёго гроші.

Була неділя. Бурлаки прямо од посесора потяглися до шинку и з горя пропили мало не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою. Жид наливав та все не доливав на палець, бо с тих недоливків зоставались у ёго в кишені сотні карбованців. Коло шинку сиділи музики и грали до танців. Бурлаки наймали музики бурлачкам. Музики грали, бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на

той час забув и Вербівку, и Нимидору, и свою хату, и свого страшного пана; запив все своє горе и жив у якомусь инчому світі, веселому, гулячому, неначе він знов у друге парубкував.

— Грайте музики, буду танцювати! крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку в гору.

Музики заграли, и Микола пішов садити гопака. Той гопак був страшний. Здавалось, ніби сам сатана вирвався с пекла на волю. Ёго темні очі горіли, як угля; волося распатлалось; бліде лице почервоніло и якось посатаніло. То був не молодий Микола с тонким станом, с парубочим веселим лицем: то був бурлака готовий на все.

— Грайте дрібніше, бо морду побю! крикнув несамовито Микола и потяг одну бурлачку у танець. Він так обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачці затріщала свита, и вона насилу вирвалась з ёго рук.

До пізнєї ночі грали музики; до пізнєї ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили с кишені усіх зароблених потом грошей.

Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Жид так харчував бурлак, що в великий піст в ёго казармах почався помор. Заслабла одна молодиця и вмерла наглою смертю, потім заслаб один чоловік и не діждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Піп з містечка не хотів сповідати и навіть ховати бурлак. Він розсердився на жида за те, що жид,

взявши заводи в посесию, перестав давати ёму що-року пуд сахару и сто карбованців плати за треби на заводах.

Жид, маючи себе, за пана, задер вгору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховати мертвих. Піп, не довго думавши, дав знати благочинному, що Бродовський грає в себе на заводах попівську роль. Піднялося діло. Жид побачив, що потрапить в Сібір, и ледві загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейси, за бороду и мусив знов платити попови давню плату за фабрицьку парохвию.

А тим часом страшна пошесть пішла по всіх казармах. Люде не переставали слабіти й умірати. Між бурлаками почалася тревога, одні говорили, що ляхи насипали в криниці отрути, другі говорили, що жид годує людей собачим мясом. Пішла по заводах чутка, що хтось бачив своїми очима, як жиди нишком у ночі різали й лупили собак. Пішов по казармах гомін, клекіт. Микола верховодив над усіма, кричав на ввесь двір, що жиди наслали морове повітря на людей. Ватага бурлак знялася, пішла до посесора и побила ёму вікна. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в містечко и пересидів лиху годину, доки бурлаки не втихомирились. Тим часом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з доктором та с попом. Доктор заглядав у криниці, пробував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось

понад ставком, по двору, заглядав у пекарні в казани, заспокоював бурлак, але сам боявся покуштувати бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистити й вимазати казарми, але, не вважаючи на те, бурлаки почали тікати з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, поки трохи протряхне на дворі. Вони задумали тікати далі, на херсонські стени. А тим часом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признавався, що він слабий, насилу волочив ноги, а все таки ходив на роботу. Він боявся лазарета, як пекла, бо с того лазарета рідко хто вертався до казарм.

Одного вечора Кавун звалився з ніг. Їго перевезли в лазарет. Ні один вербівець не впізнав би тепер Кавуна, колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем, с тонким рівним носом, з рум'яними щоками, з руським густим волоссям на голові.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою, и стогнав. Смутно блищав вечір у вікно, и жовте, як віск, Кавунове лице ледві було видно проти вікна. Щоки їго позападали, рум'янець погас, ніс загострився; темні очі стали якісь потомляні и стояли неворушно проти білої стіни, неначе на тій стіні Кавун читав свою гірку жизнь. Микола сидів коло їго и думав думу, схиливши на груди голову. Другі вербівці стояли коло полу. Слідком за Миколою й Кавуном почало при-

бувати на заводи багато вербівських людей. Не один десяток уже втік з Вербівки од пана Бжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід. На замазаній стіні темніли чорні плями, місцями червоніла цегла с під облупленої глини. Минула година, и Кавун все дивився дикими очима на ту стіну и не міг опам'ятатись. То милі, то страшні картини пересовувались перед ним по тій стіні. Перед ним разом зазеленіла вербами Вербівка, вся облита гарячим палким літнім сонцем, зазеленіла ёго левада над Раствавицею, забіліли стіни ёго хати, и він засміявся тонкими смажними губами. Потім перед ёго очима усі верби ніби спажнули страшним огнем. Небо вкрилось хмарами. День змінився на ніч. Вербі стали стіжками на панському току. Чорне небо замигало страшним подумям. Ввесь тік, вся Вербівка вже ніби горіла перед ним. Горіла перед ним ёго хата. Ёму здалось, що в хаті ёго жінка з дітьми, що вони от-от згорять в тому страшному огні.

— Рятуйте жіку, дітей! хто в Бога вірує! крикнув Кавун, Миколо! Нимидоро! рятуйте моїх дітей!

Нимидорине ймення неначе ножем укололо Миколу в саме серце и гаряча слёза скотилась з ёго очей.

И здалося Кавунови, що горить ёго двір, го-

рить ёго клуня, горить земля під ёго ногами, горить и кипить вода в ставку. Ёму гаряче, важко; ёго душить у горлі дим, а жаль за жінкою, за дітьми давить слізми ёго горло... от-от задавить ёго на смерть...

Він придивляється, а між полум'ям витикаються скелі, витикаються скелисті береги понад Россю, червоні, як распечене червоне залізо. Перед ним наче з землі висовується високий, як стовп, камінь, ввесь червоний, як жар, а на тому каміні стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одежа, палає волося на голові; з ёго лється потоками кров по горячому каміні.

— Ага! а що! попався й ти в пекло! А добре тобі в тому полум'ї! простогнав Кавун, и перед ёго очима камінь с паном пішов під землю, а на тому місці закрутилися фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, закипіли казани з малясою, а між тими колесами й машинами закрутилися чорні дідьки, з рогами, с хвостами, с цапиними бородами, з огневими висолоп'яними язиками. Між ними знов закрутився пан, закрутився осавула, жид шинкар, закрутився Бродовський с пейсами. Та вся ватага танцювала, крутилась, бігала, кричала, стукотіла. Чорти перекидалися машинами. Машини махали головами, хвостами, с тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови и били Кавуна по голові, неначе хто без перестану бив ёго в тімя залізним обухом.

— За що ви мене б'єте? завіщо катуєте! знов крикнув Кавун на всю казарму и ніби прокинувся. Через ёго очі знов глянув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на вербівців.

— Чи впізнаєш мене, Петре? промовив до Кавуна Джеря.

— Впізнаю; насилу вимовив Кавун.

— Чи не покликати попа, щоб тебе висповідав, обіззався один бурлака.

— И вже! Дай міні покій. Вже смерть моя за плечима, сказав Кавун: мабуть я вже не встану. Брати товариші! коли хто вернеться до дому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче та нехай доводить до розуму дітей.

— Щоб вишли придатні до панської роботи... гірко промовив Микола.

— Не думав я, бувши господарем, що міні доведеться помірати на чужій стороні в цему жидівському лазареті, сказав Кавун. — Ой Боже мій милосердний! за що ж ти мене так тяжко караєш. Бодай все моє горе, всі мої слёзи впали на того душу, хто мене пустив по світу бурлакою.

Кавун заплакав, але в ёго вже сліз не було. Ёго слёзи висохли, бо вже ёго жизнь висохла до останньої краплі.

— Хоч поховайте мене по людському закону; нехай жид не викидає мене на смітник, як викидав других бурлак. Я ж працював на ёго душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан випив мою

кров... Простіть, брати товариші! може я умру; може я в чому перед ким винен... може я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили міні, бурлаці, за мою смерть на чужині. Як вернетсь в Вербівку, то клапайтеся жінці та скажіть, нехай мене не жде й не сподівається в гості.

Сумно й страшно було в лазареті. На дворі смеркалось. Петро вмер на чужині, між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом ёго, як камені. Кожний думав про себе, про свою долю.

— Що ж далі буде з нами? думав кожний бурлака. Що ж буде далі зо мною? думав Микола. Не вже колись Нимидора почує про мою смерть на чужині?

Микола почув, що на ёго голові волосся піднімається в гору. И ніколи ёму так не хотілось вернутись у свою хату до своєї Нимидори. Ёму хотілось хоч побачитись, поговорити хоч на одну хвилину, та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що в Вербівці все було так, як и поперед, що пан роспитує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на ёму зігнати свою злість.

Після Кавунової смерті в жида zostались ёго гроші за цілий місяць. На роцоті вербівці почали допоминались за ті гроші. Микола просив Бродовського одати ті гроші ёму до рук; він думав передати їх в церкву на помин душі покійника.

— А вже ж! так оце й дам бурлаці в руки

чужі гроші, сказав Бродовський; знаю я, в яку церкву ти однесеш гроші. Ти їх пропеш в шинку.

— Не прошу, а оддам у церкву, сказав твердим голосом Микола.

— Я й сам оддам на церкву, сказав жид.

— Чи Бог же прийме з жидівських рук ті гроші за душу покійника?

— Що ти міні допикаєш тим жидом! Я тебе поведу в полицію до станового.

— Може оддаш в москалі? вже грубо промовив Микола, ще й тикнув.

Бродовський звертинився й почервонів.

— Не тикай на мене, свине, бо й твоїх грошей не оддам, ще й напишу панови, що ти служиш в моїй сахарні.

— Од свині чую! вибачайте люде добрі в цім слові, а сахарня не одна на світі. Цего добра є багато по світу.

При цих словах в Миколі очі налились кровю. Він ледві вдержався, щоб не тріснути Бродовського по щоці, и тільки приступив до посесора блище на ступінь.

— Гвалт! то ти мене смієш лаяти! ти думаєш, я не знаю звідкіля ти? крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаяти? хіба ми не знаємо, як ви знущаетесь над людьми в сахарнях, як ви не додаєте грошей, годуєте собачим мясом та пацюками! Знаємо, як ви приймаєте буряки од мужиків. Панські буряки важите, а мужичих и не

важите, а приймаєте, як собі схочете, а послі платите, скільки схочите. Знаємо вас! гм...

И Микола глухо засичав и загарчав, ледві здержуючи голос и лайку в горлі.

Бродовський зносив бурлацьку грубість и навіть лайку; він боявся порозганяти бурлак з заводів. За робітниками було дуже трудно. З містечка люде йшли на роботу з великою неохотою и тільки гірка неволя гнала бідних на роботу до Бродовського.

Бурлаки вийшли од Бродовського на подвіря. На дворі бігали Бродовського діти, повбірані в богату одежу, але з заду у всіх через роспірку тилпались білі сороченята, зовсім по жидівський. Микола налаяв їх в батька в матір и знов страшно загарчав через зуби, аж ёго зуби заскреготіли.

На дворі почалося темно. Бурлаки почали змовлятись, щоб утікати од Бродовського и почали радитись, куди тікати. Пішов гомін по казармах. Одні хотіли йти на заводи, другі раяли йти на заробітки в степи, або на Бесарабию.

— Вже міні осточортіло стинатись по сахарнях, промовив Микола. Ходімо, бра, ще в степи. Адже ж и наші вербівці не раз ходили на заробітки в степи и в Одес. Декотрі поприносили до дому чимало грошей.

— Коли на степи, то, й на степи, загомоніли вербівці.

Ім хотілось вибратись на поле, на степ. Всі

вони позивали робити літом на полі, на вольному повітрі, всі любили хліборобство. До вербівців при-стало ще кілька бурлак, и як тільки на дворі по-чало зеленіти, бурлаки накупили х:рчі, забрали клунки на плечі и потяглися на широкі Херсон-ські степи.

— От тобі й Абрам Мойсеєвич! Зоставайся с своїм крамом, пане жиде! промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця з заводів.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарні и ім стало веселіще на душі. Після смер-дячої казарми, після смороду од гнилої маляси, од горілих кісток, од диму й чаду на сахарнях, світ божий наче сміявся до їх зеленою весняною тра-вою, синім небом та чистим полевим повітрям. Бурлаки йшли та йшли, минали здорові села, ху-торі, минали багато сахарень, минали ліси й ярі. В селах часом їх пускали люде на ніч, але більше ім приходилось ночувати на дворі під корчмами, або в корчмах. Вже вони минули Чигиринщину. Лісів стало менче, тільки по долинах траплялися невеликі байраки. Гори й долини зрівнювались. Села траплялись все рідче, а далі перед ними ро-зістлався широкий степ, широкий на всі боки, тільки можна було збагнути оком. Вони йшли день, йшли два, и не бачили ні одного села, ні одного хутора на дорозі. Молода трава ясно блищала на весняному сонці. Між травою купами жовтіли кру-глі квітки кульбаби, синів ранній степовий сон.

Птиці круtilись в небі и щебетали в широкому просторі. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля од усякого лиха, од усякого безталаня, од усякого страху перед паном, жидом, перед панщиною та некручиною.

— Господи, як тут просторно, як тут широко! промовив Микола: от би де сховатись у якому небудь яру од усіх наших ворогів.

— Тут уже нас не знайде Бжозовський и не присилує робити панщину, обізвались бурлаки.

Бурлаки звернули в яр на одпочинок. В тому яру виляся невеличка річечка и ховалась далеко, далеко між пологими горбами. Понад річкою зеленіли густі очерета, скільки можно було скинути оком. Подекуди між очеретом та ситником блищали невеличкі плеса, чисті, як дзеркало, а кругом їх стояв рівною стіною густий ситник. На дворі вечоріло. На заході небо почервоніло й запалило огнем роскидані легенькі хмарки, наче стадо лебедів. И степ, и комиш облились рожевим світлом.

Бурлаки посідали над водою, намочили житні сухарі и почали вечеряти. Вони були потомляні. Ніхто з їх и слова не промовляв. Велика тиша, тихий рожевий світ на зеленому степу засмутив и без того смутні їх душі.

Сонце сіло. Почало смеркатись. Микола назгрібав торішнього сухого очерету, сухої осоки и роспалив багатя. Бурлаки полягали кругом багатя на свитках и дрimalи. На далекому плесі крикнула

качка, зашелестіла в ситнику, збила крилами воду и перенеслась над огнем, неначе грудки чорної рілі. Крик замер, и весь степ знов ніби замер у сні.

Бурлаки почули легкий шелест в ситнику недалеко од багата. Щось ишло и прямувало до їх. Хода була людська. Трава шелестіла під ногами, людина ввійшла в ясний кружок, розкинутий червонуватим огнем. Заблищала червонуватим світлом чиясь голова, а далі забіліло лице с чорними вусами. Просто до їх ишов якийсь чоловік в чорній старій свиті, в драній шапці, с торбиною на плечах.

— Добри-вечір вам, люде добрі! промовив чоловік: чи не приймете мене до себе на ніч.

— Доброго здоров'я! тихо й нехотя обізвались бурлаки, повернувши до того чоловіка голови: сідай, чоловіче, коло багата та грійся, коли хоч. Ми й самі думаємо почувати просто неба на землі.

Чоловік сів на порожньому місці коло огню и поклав торбину коло себе. Огонь блиснув на його лице, и проти огню заблищали його чорні швидкі очі й забігали разом по всіх бурлаках, неначе він дивився разом кожному в очі. Короткий круглий, як картопля, ніс, коротке лице, чорні брови й блискучі, круглі, як терен, очі, гостре маленьке підборіддя: все в йому показувало чоловіка швидкого, проворного, навіть хижого. Їго голова, прикрита чорною драною шапкою, нагадувала нічну

хижу птицю с коротким носом, с круглими очима. Бурлаки мовчали й курили люльки, поглядаючи скося на бродягу.

— З відкіля вас Бог несе? спитав чоловік, витягаючи з гамана люльку й набиваючи її тютюном.

— Здалека, чоловіче, промовив Микола.

— А куда вас Бог несе, знов спитав чоловік, запаливши люльку и потягнувши з неї дим так здорово, що тютюн затріщав и запалахкотів.

— И самі не знаємо, чоловіче, обізвався один бурлака; ми йдемо на заробітки.

— Певно, повтікали од панів, спитав чоловік.

— Може й повтікали; хто ёго зна... насилу промовив Микола, не виймаючи люльки з зубів.

— Та й я втік од свого пана и вже блукаю не один рік по цих степах. Я знаю тут усякі місця. Коли приймете мене до своєї ватаги, то я вам на степах скрізь дорогу покажу.

Бурлаки дивились на чоловіка и мовчали. Швидка розмова, швидкі очі, проворні руки, проворний рух: все те робило ёго непохожим на віковичнёго хлібороба.

— Куди ж ви прямуєте? Чи в Крим, чи на Діп, чи на Басарабію? знов спитав іх чоловік лепетливим язиком.

— Сказати правду, чоловіче, ми й самі ще не знаємо, де пристанемо.

— Я бував по всіх усядах в цих краях,

був и в Криму, був в забродзьких ватах на Дніпрі й на Дністрі служив и в панів, а тепер думаю йти на Басарабию.

— Чом же на Басарабию? спитали бурлаки.

— Та тим, що тут в степах уже расплодилась сила станових, и вже геть-то почали чеплятися до бурлак за пашпорти, а на Басарабні не гурт питають про пашпорти. Коли хочете, то ходімо на Басарабию на заробітки.

Бурлаки зглянулись и все подивлялись на проворного бродягу, все чогось не йняли ёму віри.

— Ви погане місце вибрали: тут трохи мокро, а там далі над рікою, сухше. Я ці всі місця добре знаю.

Бурлаки мовчки курили та все поглядали на свої клунки.

— Просимо вечеряти! промовив чоловік, виймаючи с торби краєць хліба, сіль та цибулю.

— Вечеряйте на здоровя! промовили бурлаки.

Полягали бурлаки кругом багата, поклавши клунки під голови и почали дрімати. Декотрі одначе попривязували клунки до рук мотузками и довго не спали, доки незнакомий чоловік впав на траву, як куля и не захріп на весь яр.

Другого дня вдосвіта бурлаки повставали, полапали свої клунки: все було на своєму місці. Вони повмивались коло річки, помолились Богу и збудили незнакомого чоловіка. Він сховився ніби

опечений, протер очі, позіхнув и пішов вмиватись, навіть не перехрестившись.

— Мене звуть Андрій Корчака. Коли хочете послухати моєї ради, то рушаймо на Басарабию. На степах вештається багато панів; ще як раз колись натрапимо на своїх.

— А що, братя! Чи не послухати нам цієї ради? спитав Микола в своїх товаришів. Хіба ж нам ще не оприкрились ті пани?

— Як на Басарабию, то й на Басарабию, аби тільки зайти, як можна далі, обізвались бурлаки.

Всі рушили за ватажком Андрієм Корчакою.

Йшли вони день и ввечері добились до степової корчми. Корчма була збудована з білого піскуватого каміня и стояла необмазана. В корчмі сиділи жида, держали горівку й закуску и за все брали страшні гроші. Жидам служила стара баба, бурлачка с Подоля. Кругом корчми стлалося на всі боки рівне поле. Бурлаки випили по чарці горівки, з'їли по шматочку хліба с цибулею и перепочували під корчмою. Вони розпитали в жидів, чи не можна де в близькому селі стати на роботу на тиждень або на два. В їх було обмаль грошей, а до Басарабиі ще було далеко. Жид справив їх на село, Колонтаївку, де в пана ціле літо робили бурлаки.

В невеличкому яру перед їх очима розкинулася Колонтаїка. Село було степове. На яру й попід горами стояли маленькі хатки мазанки з невеличкими вікнами. Коло хат стирчали хліви з ви-

сокого очерету, вкриті зверху очеретом. Скот загаяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замість тину, на рову лежали купи гною або стояли стіни так само з очерету. Нігде не видно було ні комор, ні високих клунь. Хліб складали в стіжки й молотили просто на току проти неба, або гарманували кіньми та волами, перетираючи роскидані снопи важкою колодкою, причепляною до коней. На цілому селі невидко було ні одного дерева, ні верби. То було село зовсім солом'яне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорніла серед степу чорними покрівлями хат, жовтіла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сіре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі, зелені акації, та абрикоси. За селом на горбу стояли три низенькі вітряки с шістьма крилами.

— Та й погані тут села! Не доведи, Господи, жити в такому селі! говорили бурлаки.

— Ця Колонтаївка не похожа на нашу Вербівку, промовив Микола.

Бурлаки ввійшли в село и побачили, що в людей дуже багато овець та товару, що люде в тих степах не так бідують, як їм здавалось. Вони пристали до корчми, розпитали про пана и пішли до панського двору. Пан хотів домоворитись з ними на ціле літо, до Покрови, але бурлаки згодились тільки на недовгий час, щоб заробити грошей на дорогу. Їм так допекли пани, що вони готові були втікти од їх хоч на край світа.

Заробивши трохи грошей, бурлаки пішли далі до Дністра. Андрій Корчака, як степовий вовк, зміряв ті степи вздовж и вшир. Він усе брався до Дністрового лиману, до Чорного моря, де були рибальські ватаги.

Багато степових херсонських сіл поминули бурлаки. Вони бачили села и степові, голі й опалені горячим сонцем; бачили села понад невеличкими степовими річечками, де вже зеленіли верби, садочки и навіть виноградники; бачили здорові, багаті німецькі колонії з довгими рівними улицями, з домами на два поверхи серед зелених садів та винограду.

ВМ² 1289.

IV.

Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу: то був високий басарабський берег по той бік дністрового лиману. Та синя смуга все наближалась до їх, ніби висовувалась с під землі. Вже було видко гори, вкриті лісом, а між горами глибокі долини и ярі. Вже на горах забілів Акерман с церквами та садами. Бурлаки зійшли на крутий берег над лиманом и стали над кручею: перед ними разом заблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була рання весна, а на дворі вже було горяче, як серед літа. З лимана повіяло тихим холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поломались та порепались балками до самого долу. І гори й круті балки зеленіли свіжою весняною травою. Акерман був розкинутий на горах и ніби виставив на показ проти сонця свої біленькі хати, закидані садами та виноградниками. Над самим лиманом стояла давня Генуезька твердиня з високими, довгими, темними, зубчастими стінами. Поверх стін, порослих зеленим бадиллям, стреміли високі башти. Муровані стіни з баштами ніби виходили прямо з води, а в воді одбивалися такі самі стіни й ба-

шти, неначе хотіли впасти в глибоку синю безодню. На горах білили й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць. Увесь високий зелений берег с садами, церквами одкидався в воді, як в дзеркалі, а над горами синіло, як густа синька, пишне, полуденне гаряче небо. Дністер вливався в закруглений лиман, неначе вилазив з зелених густих очеретів та ситників, що звуться там чагарями. Зелені, як пух, чагарі тяглися по обидва боки Дністра й понад лиманом широкою половою. Між ними подекуди блищали озера, а над озерами й чагарями високо піднімалися гори вкриті лісами. Блискучий лиман розливався вишир на вісім верстов, як розстопляне скло. Той край за лиманом здавався зеленим раєм після рівного порожнього степу.

— Потрівайте ж, хлопці, сказав швидкий Корчака: хоч за лиманом край трохи вольніщий, але й туди в день не можна їхати; и там є станові. Треба діждатись ночі. Лягаймо спати, бо сієї ночі буде нам багато роботи. Та готуйте гроші, коли хочете приписатись до якого небудь села.

Бурлаки знайшли глибоку балку, пополуднали и полягали спати. Ввечері, як почало смеркатись, Корчака побудив бурлак, и вони всі пішли до перевозу, де стояли човни.

На Басарабіі не було такої панщини, як на Україні. Люде одробляли панам за землі, але пани не мали права продавати й купувати людей. Басарабські пани з великою охотою приймали на свої

землі українських утікачів, бо в їх було землі багато, а людей мало. Сюди втікали, за часів панщини, Українці с Поділя, с Канівщини, с Херсонщини, и навіть зза Дніпра, с Полтавщини. Вони оселялись в Акерманщині, в Бендерщині и навіть між молдавянами скрізь по Басарабіі. В Акерманщині всі нові села ділились на посади; в кожному посаді був пристав, це б то полиция, и староста с писарем, замість волосного голови. Народ приписувався в міщани, бо в Акерманщині панщанних селян не було. Пристави, як и всяка полиция, таки добре обдирали українських бурлак, котрі хотіли оселитись в акерманських посадах.

Корчака переговорив с перевозчиком, сторгувався за перевіз и за справу, щоб перевозчик пішов до пристава и переговорив з ним, скільки він візьме за те, що припише до посаду бурлак. Бурлаки сіли в човни и переплили через лиман. Вони пристали проти села Кривди.

Бурлаки zostались коло човна, а перевозчик побіг на гору в Кривду, де жив посадський пристав, переговорив с приставом, вернувся и сказав, щоб бурлаки готували по п'ятнайцять карбованців за припис до кривдянського посаду. Первозчик повів бурлак до пристава. Пристав не спитав їх, звідкіль вони и хто вони, и позаписував їх міщанами в посад Кривду. Декотрі бурлаки не мали так багато грошей; вони обіцяли принести гроші в полицию, як тільки зароблять.

В тому посаді и в церковних метриках и посадських полицейських книгах були позаписувані якісь невміраючи люде: вони ніколи не вмірали, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів и давали їм призвища, записаних в книгах покійників. Якийсь Петро Перебендя, по тих книгах, жив уже більше, як сто літ; Гнат Швидкий з жінкою Оришкою жили вже сто двацять літ, а Іван Посмітюха вже прожив півтора ста літ та ще є пятьма синами и трёма братами. Пристав записав Миколу батьком Иваном Посмітюхом, а других бурлак позаписував ёго братами та синами. Корчака, чи тепер, Олекса Посмітюха, був на літа старший од Миколи, а тепер доводився ёму сином. Подававши йменя усім новонарожденним, пристав забрав гроші в бурлак и видав їм пашпорти.

— Та й дорого ж бере цей басарабський піп за хрестини! промовив Микола, виходячи з бурлаками та с перевозчиком на двір.

— Цей ще не дорогий; бували й дорощі, сказав перевозчик.

— Та як звать вас, мої діточки? жартував Микола: коли б не спозабуватись та часом не обрехатись.

Вся новохрещена бурлацька сімя Посмітюх пригадувала й твердила свої нові йменя.

— Тепер идіть до попа на похрестини, нехай він подивиться на своїх нових парафіян, сказав перевозчик и повів їх до попа.

— Чи й цей піп візьме за похрестини по стільки карбованців, скільки взяв той? спитав Микола. Як тільки й цей схоче таку дорогу плату, то хоч давай драла назад в Вербівку робити панщину.

— Воля, бач, дорога річ; за неї варт дорого заплатити, сказав перевозчик и привів їх до попа.

Піп прийняв з великою охотою в свою парафію нових людей, позаписував їх Посмітюхами и не взяв за те ні шага. Їго парафія розросталась українськими втікачами.

— Тепер поздоровляю вас з новим щастям, новим здоровям, панове Посмітюхи, а ти, тату, поведи мене в шинок и справ хрестини, сказав перевозчик.

Воши пішли в шинок, випили дві кварта горілки, а другого дня той самий перевозчик повів їх до лиману, де коло чагарів одна рибальська ва-тага ловила рибу.

Над самим лиманом на зеленій траві, між двома високими стінами молодого очерету, висіли чорні неводи на підтечах, повбиваних в землю. Довгі без кінця неводи моталися на легкому вітрі, пеначе жмути чорних шнурків, вимочених в смолі. Од кілка до кілка висіли разками здорові поплавки, що звуться галаганями, поробляні з легкого сухого дерева. Здалеки здавалось, віби то стояли рідкі тини с тоненького хворосту, або тонесенькі гратки,

обтикані зверху якимись цяцьками. Серед того, павутиня неводів чорнів кухарський курінь : він був круглий, з низькими очеретяними стінками и дверцями, тільки без покрівлі. Серед ёго стояли два чорні задимляні стовпи с перекладиною зверху. На перекладині висіли казани ; під казанами горів огонь, и густий дим клубками вився вгору. В диму чорніли стовпи, ніби шибениця. В тому кухарському куріні стояли столи, де кухар розкладав сиру рибу. В казанах варилась риба.

Коло кухарського куріня стояв довгий здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шапки, барильця, діжки с піноном, горохом, кукурузою та хвасолею, лежали харч и одежа. Там почував отаман и вся забродська ватага.

Кухар порався коло казанів. Забродчики лагодили неводи. Коло куріня стояв отаман, Иван Ковбаненко ; він був сам и хазяїном и отаманом ватаги. Отаман був чоловік невисокий, але дуже широкий в плечах, з великою головою, з здоровими чорними вусами, з загорілим лицем и чорними блискучими очами. На ёму була проста одежа : широкі крамні сні штани, біла сорочка й чорна смушева шапка. Тільки червоногарячий гарний одеський пояс одрізняв ёго од простих рибалок, та гордий, сміливий вид и темні розумні очі показували в ёму щось хазяїське, отаманське. Він курив люльку, пускаючи дим одним кінцем рота.

— Ми шукаємо роботи и хочемо пристати

до вашої ватаги, промовив Микола до отамана, поздоровкавшись.

Отаман тільки легко кивнув головою, не випускаючи люльки з рота, кинув гордим оком по всіх бурлаках, скоса глянув на дрібненького Корчаку с прудкими злодійськими очима и промовив :

— Приставайте, коли хочете. Половина буде моя, а половина ваша. Неводи мої, а харч будемо платити по половині, а коли схочете випити, то горівка буде ваша. Чи пристаєте на те? спитав отаман, скинувши оком молодих здорових бурлак.

— Чом же й не пристати. Не ми заводили ці звичаї, не нам їх и виводити, промовив швидкий Корчака.

Отаман не спитав їх, звідкіль вони и що вони за люде. Декотрі ёго забродчики мали пашпорти, а декотрі ніколи з роду їх не мали.

— Сідайте, хлопці, просто неба на землі, сказав отаман: зараз будемо обідати, а по обіді й до роботи.

Бурлаки склали свої клунки в курінь, понабивали люльки, посідали на траві и почали курити.

— А що хлопці! коли хочете заробити обід, то сідайте чистити рибу, бо цієі, що в казанах, на всіх буде мало, промовив кухар.

Отаман підняв ціновку з одного шаплика, де було повно річкової и морської риби, подавав вербівцям ножі, и вони почали чистити рибу. Бурлаки ледві совали руками. Кухар и отаман, мовчки,

осміхались. Осміхались и проворні забродчики, дивлялись на неповертайлів хліборобів.

Кухар вкинув в окріп рибу и підклав в огонь очерету. Огонь запалав и затріщав. Риба швидко закипіла. Тим часом він повитягав с казана здоровим, як тарілка, ополоником зварену рибу и склав її в стябло, чи здоровий коряк, в котрому навіть держально було видовбане. Стябло було здорове, як ночови. Кухар зробив з юшки густий росіл, облив ним рибу и сцідив росіл через видовбане держально. Отаман и всі рибалки сіли на маленьких дзигликах кругом низенького стола, що був ім тільки по коліна. Кухар поставив на стіл стябло з рибою, а потім насипав в миску юшки и накраяв хліба. Голодні бурлаки упітали свіжу щуку, осятрину й білюгу на всі застави. С того часу як вони втікли з Вербівки, вони й разу не обідали так смачно. Вони ніби набирались нової сили.

— Тепер, хлопці, хоч и до роботи, промовив отаман, готуючи човна.

Всі рибалки почали знімати здоровий невод и складати на човен.

В лимані ловилась риба більше дністрова, ніж морська, але часто попадались здорові осятри й біюги. Отаман возив рибу в Акерман и продавав її свіжою на базарі. На лимані не солили риби в бочках.

Отаман с своєю ватагою постояв на лимані с тиждень и почав збиратись до дому. Настав час

ловити рибу в морі. Рибалки поклали на здоровий човен неводи, забрали шапки, харч й одєжу, сіли в човен и поплили до Акермана. В Акермані отаман пішов з рибалками в полицию, узяв пашпорт на ціле літо и присягнув, що він не зачепить того добра, що викине море на берег, и зараз передасть на кордои.

Рибалки поплили човном далі по лиману и стали проти одного великого посада чи села. Отаман покинув коло човна одного рибалку, а сам з вагаю пішов до дому через село. Це була Акерманщина.

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка улица и тяглася трохи не до самого Акермана. Вона вся була обсажена акаціями, неначе Вербівка вербами. Село було українське. В ёму, як и в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люде з усіх українських губерний. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садами, и зеленіло, як гай.

Поza хатами тяглися виноградники на всі боки, скільки можно було скинути оком. А там за селом на широкому полі ледві піднімалася зелена, як пух, кукуруза, розстелялись широкі молоді листки тютюну, а там далі розстелявся широкий рівний, як діл, степ, ввесь зелений, ввесь покритий то виноградом, то пшеницею, то кукурузою, то просто зеленою травою. На дворі ще була весна, и

висока трава в степу була вже готова під косу. Край був багатий та пишний, як рай.

Отаманова хата стояла за посадом, на хуторі. Хата була чимала с піскуватого каміня, з великими вікнами, на чотирі шибки. Ковбаненко будував її, дивлячись на хати в німецькій колонії, що була недалечко од села в степу. Кругом хати зеленів здоровий виноградник, поміж виноградом на межах довгими рядами росли абрикоси, та черешні. Кругом хати росли старі волоські горіхи. Молоде пагоня на горіхах на горячому сонці вже повигонялось на сажінь вгору, ніби сходило на дріжчах. Вся оселя зеленіла й пахла, як квітник. Акації стояли саме в цвіту, заквітчані масою білих китиць. Вони були схожі на здорові срібні канделябри. Гаряче повітря було повно гострих пахоців акації и розливало якусь розкіш на весь двір.

С хати вибігла отаманова жінка, українська молодиця, вже немолода, але проворна, рівна й висока в синьому горсеті, завязана по полтавський, низенько, чорною хусткою с червоними квітками. Отаман Ковбаненко зайшов в Акерманщину з жінкою зза Дніпра, с Полтавщини.

За матірю вибігла с хати молода дівчина: то була отаманова дочка, Мокрина. Мокрина була тонка й висока, як тополя, с тонким рівним станом, з маленькими й тонкими ніжками, з маленькими руками, які мають полтавські жінщини. В Мокрини лице було довге, с тонкими пружками. Тонкі

чорні брови чорніли, як шовкові шнурочки; блискучі карі очі чорніли, як терен. Невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листі. Ніс був тоненький, рівний, а на щоках до самих висків грав румянець. Од її молодого лица пашило жаром; од щік, од очей несло огнем, неначе вона тільки що стояла коло печі, коло полумя. Якимсь степовим здоров'ям пашило все її лице, а легкий стан, тонка шия, тонкі руки гнулися, як степова билина на вітрі. Чорні товсті коси блищали на голові проти вечірнього сонця, а червоне намисто на синьому горсеті ще більше сипало огню й румянцю на її палке лице.

Мокрина стояла проти сонця під волоським горіхом и роздивлялась на рибалок. Вона вгяділа Миколу и все її лице почервоніло, як полівий мак. Вона знялася з місця и, як птиця, полинула в хагу.

Тим часом хазайка винесла рибалкам вечерю. Сонце тільки що сіло, а рибалки вже полягали покотом під волоськими горіхами. Завтра вони мали вибиратись на ціле літо на море.

Другого дня світом вже був готовий обід. Рибалки пообідали на дворі, потім поскладали на віз здорові мережі й посуду, набрали харчі, привязали до воза собаку, на возі посадили півня и ввійшли в світлицю.

Світлиця була чиста й просторна. Перед образами горіла лямпа и гойдались голуби та писанки

на нитках, приліпляних воском до стелі. Стіл був застеляний білою скатертею, а на столі лежав хліб з дрібком солі зверху. Отаман виніс с кімнати здорову пляшку горівки, настояної на жовтому коріні, и поставив на стіл.

Рибалки обступили стіл навкруги. Двацять чоловік товпились в світлиці, неначе колядники на Різдво.

Отаман палив чарку горівки, перехрестився и почав приказувати:

— Даруй же нам, Боже, повні мережі усякої риби! щоб до нас сплилася риба з усєго Чорного моря та просто в наші неводи. Пошли нам, Боже, щастя й здоровя. Дай, Боже, щоб ми живими повертались до господи, та не потопились у морі.

— Дай Боже, промовили рибалки.

Отаман почаствував жінку и почав частувати рибалок. Потім він зняв с стіни образ, поклав на столі, поцілував образ и хліб; за ним підходили усі рибалки и знаменувались до образа й до хліба.

Отаман мовчки сів за столом на покуті, всі рибалки посідали на лавках и навіть долі, кому не стало місця. Всі посідали й замовкли, неначе замерли, тільки було чути, як мухи шелестіли в сухих васильках коло образів.

Отаман встав; за ним разом лавою піднялися усі рибалки. Отаман узяв образ и хліб с сілю и вийшов на двір, за ним вийшли рибалки. Образ и

хліб сховали на возі. Довгий німецький віз рушив з двору, а за ним пішли рибалки с хазайкою.

Рибалки приїхали на лиман, спустили човна на воду, поскладали здорові мережі й посуду и сіли самі двома рядками. Отаман став на кормі и почав правувати здоровим деменом. Демено повернулось, неначе здорова морська риба, збило хвилю и легенько повернуло човна од берега. Рибалки вдарили по воді бабайками, и здоровий човен поплинув по лимані, як птиця по небу, тільки покинув за собою довгий слід.

— Через тиждень виїждай до нас та вивозь нам харчі! крикнув с човна отаман до хазайки. Наші куріні стоятимуть на старому місці, на пересипі.

Хазайка довго стояла, дивлячись вслід за човном, де далеко блищала біла сорочка на отаманови, неначе він стояв витесаний з білого каміня. Потім вона повернула коні на гору и сховалася в степу.

Рибалки доплили до цареградського гирла, минули ёрики, що текли через косу в озеро, и пристали в самому гирлі до кордона. Там отаман показав урядникам пашпорт, и ватагу пропустили в море. Човен повернув за гострий угол піскуватої коси и вступив в Чорне море, пливучи попід низьким берегом. Через кілька верстов рибалки пристали до берега и позносили мережі, неводи й посуду на низеньку піскувагу пересип. Пересип була дуже низенька и стлалася, неначе біла стрічка,

понад морем, одділяючи здорове солоне озеро од моря и од лимана. Те озеро було колись заливом моря; морська хвиля насипала узьку пересип и неначе греблю одділила здорове, на верстов двацять, озеро од моря та од лимана. Крутий далекий берег озера, що був колись берегом моря, стояв у тумані, як стіна, вкритий зеленою травою; під ним зеленіли очерета та ситники, скільки можна було скинути оком.

Картина кругом була дуже оригінальна. Довге озеро на двацять верстов вганялося в степ и блищало між крутими берегами, неначе вкрите легким прозорчастим покривалом с туману. Місцями кругом озера, а найбільше коло білої пересипі, ніби тонули в зеленій воді високі, густі, як ліс, очерета та ситники, а за пересипю синіло Чорне море, піднімалося все в гору та в гору, зливалось далеко с туманом на небі, з золотим світом сонця, стояло грізною горою и неначе було на поготові шубовснути всією масою и залити білу пересип, и озеро, и зелені очерети, и широкий степ. И море, и озеро, и синій високий ёго берег, и широкий степ, все було залите горячим маревом и прикрите таким легким сивим туманом, що всі тони, всі фарби ніби зливались до купи. Тільки зверху ясно синіло пишне кругле блискуче небо. В небі крутилися білі мартини и чайки, а здорові білі, с червоними носами, баби, неначе лебеді, вкривали купами й море й береги.

Через узьку пересип скрізь були прокопані ёрики чи канави, кудою ціле літо йшла дрібна кєфаль з моря в озеро жирувати на плавнях, а в осєні верталася в море. Коло ёриків зеленів очерет та ситник, и наче кров, червонів ситий солонець. Отаман вибрав місце коло одного ёрика, де пісок заріс зеленою листатою чаполотю та червоним солонцем, и звелів ставити там курінь. Рибалки набрали сухого очерету, збудували дуже довгий отаманський курінь, загородили для кухаря кухарський курінь, закопали в пісок палі, примостили зверху балки и повішали казани. Потім вони забили два палі с перекладиною для кодол, а декотрі рибалки поставили для себе маленькі очеретяні будки, в котрих можно було тільки сидіти або лежати; після того викопали кабицю, чи піч, для казана с смолою, котрою мазали неводи; поставили мечет, чи піч для хліба. Це все становище с курінями, очеретяними будками, з мечетом, с кабицею, с кодільнею, с кухарським курінем, звалося курінем. Часом один хазяїн мав два або й три таких куріні и наставляв на кожний курінь осібногo отамана.

Хазяїн позабивав рядами підтечі для мереж та неводів. Коса вкривалася будками, ніби хатами. Собаку пустили на волю, а півня привязали в маленькому куріні. На мертвій пересипі завештались рибалки; заблищав огонь під казанами, засинів густий дим з мечета та с кабиці. Заворушилась людська жизнь на мертвому березі.

Надвечори отаман звелів готувати здорову мережу.

Забродчики підходили до ёго рядком, и він складав їм на спину й плечі полотнище мережі. Один одходив, приходив другий, и швидко потяглося рядком до моря десять чоловік, несучи довгу мережу на плечах. В березі отаман здіймав мережу с кожного рибалки и складав її на човен.

Сонце сіло. На дворі почало смеркатись. Море почорніло, тільки біліла пересип, неначе довгий шматок білого полотна. Мартини часто й густо припадали зверху до води; крички стрілами падали на воду и хапали рибу: то був знак, що риби наплило до берега доволі.

Настала ніч. На дворі стало тихо, як у хаті, тільки море лащилося до берега легісенькою хвилею и ледві шелестіла на піску. Отаман став на корму човна. Коло ёго ніг лежала кодола, скручена кругом, неначе гадюка, з залізною кішкою на кінці, котра була привязана до одного кінця мережі. На березі зостався крилаш чи помічник отамана, и більша половина рибалок. З отаманом сів у човні кодільничий та кілька рибалок.

Отаман одіпхнув човна в море и повернув демено. Крилаш держав на березі один кінець кодоли привязаної до мережі. С човна почали викидати мережу, заходячи далеко в море півкругом. Важка мережа тонула в воді, тільки зверху блищав

довгий рядок здорових, білих, дерев'яних галаганів, неначе разок намиста.

Важкий човен тихо сунувся по воді. Бабайки тихо ворушились в кочетах. Рибалки мовчки курили люльки. На березі блищав огонь в люльках у рибалок, неначе жар у печі, а на морі ясно палахкотіла отаманська люлька, неначе сунулась понад водою червона зоря.

Отаман обійшов далеко півкругом и пристав до берега. Кодільничий вхопив кружок кодоли и з усієї сили швиргонув її с човна на берег. Кодола свиснула й розкрутилася, як чорна гадина. Кінець упав на пісок и зачепився залізною кішкою. Вся кодола голосно ляснула по воді й потонула.

Тим часом прямо з моря сходив повний місяць, неначе виривав с чорної хвилі. Легенька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе за сотню верстов. Місяць тихо викотився ввесь на небо, неначе через велику силу виліз з води. Море заблищало и вже ясно було видко під місяцем блискучу воду и довгу червону смугу на воді.

Отаман причалив човни до берега, скочив на берег, замочивши ноги, вхопив за кодолу и крикнув: тягніть разом!

В кожного забродчика була дерев'яна яма. Вона обіймала широкою плинковатою дерев'яною дугою стан, а її кінці були стягнуті спереду ремінцями. Ремінці застібались дерев'яною цуркою.

До ремінців коло пояса були привязані ремінні паски з дерев'яними довбишками на кінці. Ці ремінні паски з довбишками звались живцями. Забродчики закидали на товсту кодолу свої живці; живці обвивались кругом кодоли, як гадюки, и всисались в неї, як п'явки, а довбишки не давали їм розскручуватись.

Половина забродчиків впилася живцями в кодолу з одного боку мережі, а друга половина — в другу кодолу по другий бік. Рибалки тягли кодоли, ступаючи назад и з усієї сили обпираючись станом в дерев'яні ями. Як тільки мережа наблизилась до берега, ті, що стояли на кінці кодоли, розскручували живці, перебігали блище до берега и знов впились п'явками в кодолу.

Місяць піднявся в гору й освітив кругом себе море. Все море чорніло, як пооране поле, и тільки блищало широким кружком ясне плесо проти самого місяця. На морі картина була сумна, некельна, за те ж біла пересип, білий берег так блищав проти місяця, неначе од його лився білий світ на саме море.

За кодолами з моря вилізли на берег довгі клячі и потягли за собою чорну обсмаяну мережу. З води полізли ніби два чорні тини з мережі. На товстих шнурках тиліпались чорні раки, неначе здорові чорні павуки; подекуди блищав білий дрібний баламут чи скумбрия, загенившись за шнурки жабрами, ніби хто обтикав мережу срібними по-

жами. Далеко на берег полізла мережа двома рядами, а за нею показаласть з води широка матня, ніби якийсь морський звір висунув с під води голову. Поперед матні котились цілі покоси морської трави, камки. Трава позбивалась, ніби клубки чорних стрічок. В день був низовий вітер и нагнав з моря багато камки. Горішній вітер зносить камку в море.

— Беріть підсаки! виливайте рибу! крикнув отаман, и с тим словом вскочив у воду та й придавив ногами низ мережі, щоб риба не вискакувала по під мережою.

Забродчики покидали кодоли, позабірали підсаки и кинулись до матні. Вся матня була ніби жива. Вона ворушилась, підскакувала, брѣхалась, то піднімалась, ніби людські груди од духу, то знов тонула під водою. Рибалки почали забірати рибу підсаками и кидали далеко на пісок. Дрібний білий баламут тріпався цілими копицями, неначе с під землі вискакував цілий фонтан перел, неначе бризкала с під землі кришталева вода и одбивала в собі проміння місяця. Кругла камбула побивалась, неначе на піску підскакували срібні здорові тарілки. На пісок полетів здоровий осятер и почав гнути спину підковою, роскидаючи хвостом пісок. Разом с піском летіли на всі боки баламути. Потім посипались з матні на берег здорові лакерди, плисковаті палажки, заблищали морські півні с червоними пірами, заблищали червоно-золоті москалики. Між

рибою біло, як холодець, серце чи медуза. Ввесь берег ніби танцював проти місяця. Здавалось, що самий пісок ожив и підскакував, и бризкав спід землі фонтанами.

Матню притягли на самий берег: там страшно борсався дельфин, чи морська свиня. Вона була така здорова, що забродчики не могли її витягти живою и почали лупити по голові довбишками. Дельфин зомлів, и його викинули на берег, як чорну копицю. Морський кіт гострим хвостом порізав одну підсаку и покалічав одному рибалці ногу.

— Добра тоня! крикнули рибалки. Пане отамане! справляй могорич.

Перша тоня була вся отаманська, а тим що її тягли недалечко од куріня, од дому, вона звалась домахою.

Кухар набрав риби в нечови и поніс до кухарського куріня варити на вечерю. Риби позбірала в здорові шапки, и всі рибалки пішли на пересип до куріня пити могорич та вечеряти.

Високо летіло полумя під казанами и лизало язиками перекладину. Сухий очерет тріщав и бризкав искрами. Дим вився клубками в гору. Риба кипіла в казані, а кругом казана на дзигликах сиділи рибалки и сушили на собі мокрі сорочки. С сорочок ишла пара. Тим часом отаман частував рибалок горілкою. Чарка переходила з рук у руки. Кухар мішав огонь довгим покрасичом. Огонь па-

лав. Вечеря була готова. Кухар швидко поставив перед забродчиками стябла с свіжою рибою и налив у миску сторчака, чи юшки.

Рибалки вечеряли кругом багатя. На фоні чорної ночі всі вони так білили проти огню, ніби огонь пронизував їх наскрізь, ніби вони були вилиті з білого прозорчастого скла.

Рибалки були веселі, жартували дражили один другого прізвищами. Одного рибалку с таким здоровим носом, як цибуля, продражили цибулею, другого — перепельцею, третєго — задерихвостом. Інчих дражили так, що ї казати не годиться. Один Микола сидів смутний, похиливши свою чорноволосу голову. Жизнь у забродській ватазі здалась ёму луччою, ніж на сахарнях, ніж у Вербівці в лихого пана. Отаман був чоловік свій, не пан. Їсти було доволі, та тільки дума про Нимидору не виходила в ёго з голови. И щó вона порабляє нещастна з малою дитиною, с старою матірю? Чи жива вона, чи здорова? Чи вернеться він до неї, чи побачиться коли з нею на цім світі?

Край неба викотилась, ніби з моря виплила, блискуча зоря, а за нею почало червоніти небо. Море стояло тихе и гладеньке, ніби скло. Рибалки розійшлись по курінях спати. Декотрі попадали на землю коло багатя и захрапали, аж пісок задвигтів під ними.

Через кілька днів отаманова жінка та дочка

вивезли возом харч для забродчиків. До отаманового хутора було недалеко навпростець, по пересипі та поза озером.

Мокрина знімала хліб з воза и клала на простеляне на траві рядно. Її чорні коси блищали на сонці, як чорні гадюки, а червоне намисто ще прибільшало румянець на її щоках. Легкий стан гнувся, як тополя на вітрі, тоді як вона доставала хліб з воза и клала його на рядно.

— Позабірай у віз рибу та вези до міста на продаж, промовив отаман до жінки, а ти, Мокрино, зоставайся на хазяйстві.

— А хіба ж я не втраплю до города, чи що? сказала Мокрина весело и дуже сміливо. Нехай мати хазяйнують дома, а я трохи проїжджусь в город. Оце хочу набрати собі на новий горсет.

— Про мене, ідь, сказав батько. Він знав, що дочка поставить на своєму, коли того схоче, и не сперечався.

Мокрина посклала на рядні хліб и зирнула на рибалок очима, неначе блискавкою. Вона вгляділа Миколу, и все її лице до самих брів зайнялося полум'ям. Микола поздоровшав на чистому морському повітрі й покращав. Чорні брови, чорні вуси запалили серце молоді дівчини. Мокрина не бачила на своїм віку такого гарного лица, таких чорних брів, таких блискучих карих очей.

Микола глянув на її молоде лице и чогось

пригадав собі Нимидору. Він неначе побачив її тут на степу, побачив усю до самих маленьких пружків її лиця: побачив повний вид, чорні брови, побачив навіть велику хустку на голові й червоне намисто на шні з дукачем. Серед фабрицьких машин, серед фабрицького шуму він почав її забувати, але тут край широкого моря, на вольному степу, на чистому повітрі в його серці знов прокинулось давнє щастя и залило слізми його серце.

— Дівчино — горлице! коли б ти знала, якого жалю ти міні завдала! подумав Микола, глянувши на Мокрину.

Мокрина забрала рибу, скочила на візок, як степова коза, и поїхала до дому понад озером. Микола довго дивився слідком за нею, дивився, як синів оддаєки на возі її горсет и чорніли коси на голові, проти вечірнього сонця.

Сонце впало в степ за озером и погасло, а з лиману викотився червоний місяць и пустив по воді широку искряну стежку. На дворі темніло. Ввесь степ, и лиман, и озеро й море: все закуталось в якийсь чарівничий тихий світ, повилось прозорчастим сизим туманом. Широкий простор, широка без краю картина навела на Миколу тяжкі думи. Огонь під казаном горів, дим білів клубками проти місяця. Стовпи с перекладаиною чорніли в диму. Забродчики жартували, вигадували, сміялись, а Миколі було не до сміху. Чи не вернутись до Вербівки та забрати в степи и жінку й матір, и дочку?

думав він; але як згадав, скільки він пройшов того степу, сіл, містечок, ярів та лісів, як згадав свого пана, та й махнув рукою...

Рибалки подражнили Миколу Смутком.

Настало гаряче літо. Риби ловились все менше та менше. Отаманська дочка все частіше та частіше навідувалась на берег та все приставала до Миколи, так усім се кинулось в очі.

В кінці літа отаман почав ділитись доходом: взяв собі половину, а другу оддав грішми забродчикам. Влов був дуже добрий. Рибалки заробили чимало грошей и задумали погуляти. Вони цілою ватагою пішли в Акерман, посправляли собі нові свитки, а декотрі навіть пошили сині суконні жупани; покупили ясні червоні одеські пояси, нові смушеві шапки; потім найняли музики, з музиками, с церемонією перейшли город и пристали коло одного шинку. Повбірані в нову одержу, понідперизувані червоними поясами, вони гордо й пишно йшли по улиці на гарячому сонці, понадівавши шапки на бакір. Їх червоні широкі пояси горіли на сонці як жар, а довгі кінці поясів с торочками висіли нище колін.

Рибалки посідали цілою ватагою на лавках, коло столів и почали частувати один другого, горівкою. Музики грали. Рибалки весело гомоніли. Після закуски, вони почали кружляти пиво. Забродчики з близьких сіл пили менше, але бурлаки й прибудди не вважали ні на що и розсипали гроші,

як полову. Декотрі почали танцювати. Микола сидів мовчки та тяг с пляшки пиво.

— Гей Смутку! годі тобі смуткувати; йди лишень танцювати! гукнув Задирхвіст и потяг Миколу за рукав свити.

— Ти думаєш, що я не вмію гуляти! сумно обізвався Микола: брешеш, вражий сину! ще й тебе навчу.

— Ба брешеш, не навчиш! Щоб Задирхвоста хто вчив пити и гуляти! о брешеш, сучий сину; не докажеш, промовив Задирхвіст, вже трохи паний.

— А як докажу; що буде! промовив Микола.

— Куплю пляшку дорогого вина. Ти думаєш, міні шкода грошей. Пху! от-що міні гроші. Міні гроші полова, кричав палкий бурлака.

— А ну, задирай хвоста вгору! крикнув вже зовсім паний Цибуля: побачим, чи вмієш гедзкатись.

Задирхвіст почав и справді гедзкатись: пішов такого тропака, наче и справді ёго гедзи кусали и в спину, и в пяти, и в підшви. Він кидав ногами, викручував пятами, аж земля летіла музикам у вічі; він зачепив чоботом стола, и пляшки посипались на землю. Поли синёго короткого жупана крутились, як крила вітряка, а червоний пояс миготів на сонці, неначе зайнявся огнем и палав.

Микола не втерпів и почав проти Задирхвоста садити гопака; за Миколою пішов у танець

Цибуля, за Цибулею Перепелиця, за Перепилицею Макогін, а далі вискочив зза стола Свербигуз. Половина ватаги пішла у танець, и, здавалось, ніби ватага вітряків схопилася з місця и затанцювала, и замахала крилами. Махали руки, дригали ноги, метлялись поли синіх жупанів, чорних свиток, а між тим усім блищали, ніби блискавка мигала, довгі кінці червоних поясів. Задерехвіст перевязав чорну шапку червоним поясом, Цибуля причепив до пояса велику шовкову хустку, Микола зняв шапку и вихав нею над головою.

— Шинкарю! давай дорогого вина, крикнув Задерихвіст, сідаючи на лаву. Нема більше сили! Микола виграв!

Жид виніс пляшку дорогого вина. Бурлака витяг з гамана гроші и швиргонув жидови на стіл.

— Наливай свиняче ухо! Задерихвіст гуляє! Бурлака не, бо гроші є! Пий, гуляй, не жалує грошей!

Жид не сердився и наливав вино в чарку, сховавши в кишеню гроші.

— Ти думаєш, що й ми не пили дорогого вина! гукнув Корчака. Давай ще дорожчого, того що пють найбільші пани.

Жид виніс поганішого вина и здер більші гроші з бурлака.

Настав вечір, и п'яні рибалки ще довго танцювали, співали та пили. Декотрі позвалявались и лежали коло шинку в поросі. Корчака розсипав

усі гроші и почав пити набор; за ним почали пити набор и другі бурлаки. Опівночі все затихло и вгамувалось. Ватага лежала покотом на землі и хропала на весь майдан, тільки два забродчики, побравнившись попід руки, довго швендяли по майдану, та все приказували: „цур ёму, пек ёму! ходім, бра, в солому! Держи, цабе, то як раз потрапимо в ворота до клуні. Бери цабе! та не пхайся бо! Он, ондечки стоїть ожеред соломи!“ И вони, замість соломи, звалились у бурян, попадали лицем в кропиву и поснули, як побиті, серед майдану.

Другого дня забродчики почали прохмелятись. Декотрі хазяїни розійшлися до дому, але бурлаки ще довго гуляли и тільки на третій день вернулись на роботу, покинувши багато грошей в шинкаря.

Тим часом Корчака з двома вербівськими бурлаками зостався в городі, зовсім роспився и мусів зоставити в жида новий жупан, чоботи й шапку. Він стрівся з давними товаришами бродягами и обікрав з ними одну жидівку; забрав с скрині срібні ложки, що лежали в неї в заставі, забрав шабасові ліхтарі, ще й украв з десяток карбованців. Злодії перепродували ложки й ліхтарі одному жидови, а тим часом набігла полиция и половила їх з ложками и з ліхтарями. Их повели в полицию. В той час Мокрина з матірю продавала на базарі рибу, бачила всю ту кумедию и прочула, що становий збірається тієї ночі набігти з десятицкими на батькову ватагу и половити всіх бурлак. Вона

покинула матір на базарі, пішки майнула до рибальських курнів и розказала про все батькови й Миколі.

— Ховайтесь, де хто знає! промовив отаман: про мене в степи, про мене в комиші, про мене в море, бо буде біда. Пересидьте який час та й знов вертайтеся на роботу, як минеться оце лихо.

Бурлаки розбіглись в очерета, як курчата в бурян од шуліки.

— Сідай, Миколо, в човен та тікай в море; закинь там кишку та й стій, доки я дам тобі знати з берега, бо в очеретах небезпечно сидіти, шептала Мокрина Миколі: я розкладу в ночі на березі багатя и буду підкидати в гору головашки. Тоді вертайся.

Микола кинувся до малого човна и став човном на морі за кільки вестов од берега. Він бачив звідтіль, що люде на березі заворушились, мов комашня, и приліг у човні: то набігла на курінь полиция.

День був горячий. Сонце сипало полум'ям з високого неба. Микола зоглядівся, що в ёго не було ні шматка хліба, ні краплі води. Ёму схотілося їсти, а потім пити. В ёго пересохло в горлі, в роті. Вода кругом човна ще більше дражила ёго; смага ще гірше пекла ёго в грудях, у горлі. Він ждав вечора, як свого щастя, поглядав на сонце, а сонце ніби стояло на одному місці й не ворушилось. Перед ним стояв кручею рівний берег, а за ним

на синьому морі плив здоровий корабель, розпустивши всі свої білі вітрила. Гордо й пишно, як білий лебідь, ледві сунувся корабель по воді. Пишні вітрила понадимались и білили проти сонця, ніби виткані з дорогого лебединого пуху, перемішаного с сріблом.

В одному місці, де небо сходилось з морем, де білів легенький туман, показалаь чорна пляма. Та пляма росла й наближалась, неначе сунулась морем якась темна копиця. Микола почув, що тихе море задвигтіло під човном, неначе хтось торкнув море з дна. Темна копиця стала ніби здоровою скиртою та все сунулась до берега. Тоненький край її заблищав проти сонця, як срібна каблучка. Білі вітрила на кораблі стали проти неї ще біліші й блищали, неначе проти чорного поораного поля. В небі зашуміло й загуло, неначе сошений ліс на вітрі, а чорна хмара так швидко росла й бігла, що можна було слідити за нею очима. Море зачорніло під нею, и вона разом поглинула корабель. З моря набігла хвиля з білими густими гребінцями и почала ніби танцювати кругом човна.

Микола був вперве на морі. Ёго тверда душа трохи стревожилась, але ёго горе було важче од тієї хвилі. Він сидів на човні и спокійно й сузно дивився на того звіря, що набігав на ёго.

В море впало кілька великих важких крапель дощу, а за ним разом, несподівано загув страшний

вітер, кинув човном вгору, як трісочкою. Посипався як з решета, страшний дощ, а далі полив як из відра. Море застогнало й загуло, як сосновий бір. Берег закутався в туман та в дощ. Сонце зайшло за хмари. Все змішалось в одну міть и злилось до купи: й земля, й море. На морі стало поночі, и тільки вітер свистів, шкпів та ревів як звір.

Вода почала заливати човен. Високі білі гребіні бились од дошки, підскакували в гору, перелітали через човен. Микола почав вливати воду с човна руками.

А в той час на березі в куріні сиділа Мокрина и дивилась на страшне море. В неї вся душа охолола. Вона плакала, як мала дитина и не зводила очей с того місця, де стояв на морі човен, доки небо разом вияснилось, доки перестав вітер в одну міть и неначе втік з моря на стени, щоб догулятись ще на степах до схочу.

На дворі разом стихло. Швидко море з берега заблищало, все вкрите білими гребінями по зеленій воді, як буває сінокос вкритий довгими покосами. Сонце ясно блищало зза хмари, небо над морем стало сизе, и на тому сизому небі заблищала пишна веселка. Вона обперлась одним дуже широким кінцем об море, а другим потяглася далеко, далеко за озеро, за плавні в рівний, широкий степ. Червоні, жовтогарячі й жовті веселчинні смуги були такі ясні, неначе горіли тихим

полум'ям, а через широкий край веселки, розстеляний, як павиний хвіст, по морю, було ясно видно зелене море, білі гребіні на хвилях, пофарбовані то червоним, то жовтим, то синім цвітом веселки. Веселка захопила й корабель з ёго мокрими вітрилами и неначе вкрила ёго якоюсь пишною дорогою тканкою.

Мокрина нагляділа чорну цятку між білими хвилями и зраділа, як мала дитина. Вона ждала вечора и задумала, тихенько од батька, одвезти Миколі хліба й води.

Тим часом до куріня вернувся становий з десятицкими. Вони дурнісенько блукали в очеретах та в ситниках, не знайшли бурлак и тільки змogli до самих сорочок. Становий поїхав в город и поставив на сторожі десятицких на всю ніч, обіцяючи навідатись з города другого дня.

На дворі почало смеркатись. Мокрина взяла тикву з водою, хліб и вареної риби и пішла ніби до дому, а тим часом вона зайшла далеко, далеко за крутий берег, знайшла легенький човник, сіла в ёго и почала ждати, поки зійде місяць. Вона боялась поминути в темряві Миколин човен и виплисти далеко в море.

Зійшов червоний місяць. Мокрина вхопила весло и полинула в море.

Микола, ввесь мокрий, сидів на човні, неначе дерев'яний. Він несподівано углянів, що до ёго наближається човник. Ёму здалося, що то за ним

гониться десяцький, и він підняв уже важке весло, щоб телепнути ёго по голові, але запримітив, що в човні сидить дівчина. Червонуватий світ заблищав на її виду, на синьому горсеті, на білих рукавах.

— Це я! Тихо промовила Мокрина, и її легенький човник стукнув, ударившись об Миколин човен.

Микола не йняв віри своїм очам, але чорні брови ясно чорніли на дівочому лобі, а румянець на щоках було видко навіть при місяцеві.

— Десяцькі zostались коло куріня на цілу ніч. Я знала, що в тебе нема ні шматка хліба, и оце привезла тобі хліба, води й риби.

И с тими словами вона поставила в Миколин човен тикву з водою, поклала хліб та рибу.

— Спасибі тобі, Мокрино! яка добра в тебе душа. Чи батько знає, що ти тут? спитав Микола.

— Ні, не знає й не знатиме, бо я ёму не скажу. Хіба ти скажеш...

— Навіщо міні казати... непривітно промовив Микола.

— Як ти не скажеш, то я не признаюсь, хоч би мене батько вбив.

Микола догадався, що смілива Мокрина привезла ёму харчі неспроста, и не знав, що й казати Мокрині.

— Чи вже ж ти не боялась сама плисти човном в ночі? спитав Микола.

— Не боялась, бо знала що тебе знайду. А с тобою міні не страшно. Чого ти такий смутний?

— Нема чого міні веселому бути.

— Ти, певно, покинув батька-матір десь далеко. Тобі жалко за своєю стороною.

— Мій батько вмер, тихо обізвався Микола.

Мокрина не сміла більше ёго розпитувати и промовила: Знаєш що, Миколо! Я тебе проведу в озеро в очерета. Там тобі буде безпечніше пересидіти лиху годину. Висмикни кішку та рушаймо в дорогу.

— А ти ж не наведеш на мене десятицьких? з невірою спитав Микола.

Мокрина сплахнула полум'ям уся, усім тілом. Вона горяче промовила: не на те я тебе люблю, щоб видати десятицьким.

Миколі стало ніяково, стало й жаль бідної дівчини, жаль її чорних брів и румянцю. Він трохи не вимовився, що він жонатий, але як глянув на пишні дівочі брови, на молоде палке лице, на хисткий стан, то ёго слово задержалось на язиці. Мокрина сиділа з ним поруч. Їх човни черкались бочками. Він чув огонь од її горячого лица, и краса степової дівчини причарувала ёго на той час при ясному місяцеві, ніби краса русалки.

Мокрина погнала свій човник до берега. Човен качкою полинув по воді. Микола поплив за нею.

Вона повернула човен в один ерик, прокопа-

ний в озеро, и вони поплили по озеру. Швидко зашелестів об човен густий ситник и Мокрина погнала човни між двома рядами ситнику, ніби по каналі. Чисте, незаросле місце то зужувалось, то розходилося, як озеро, то йшло між очеретами, як широка річка, потім знов зужувалось, крутилось на всі боки, а далі човен заїхав в таке узьке місце, що ледві сунувся між двома стінами високого, як ліс, очерету. Мокрина спинила човна.

— Сиди ж тут, Миколо, та жди мене. В це місце не потрапить сам батько, не то що становиий. Я буду привозити тобі харч и чисту воду, доки мине лих.

Мокрина повернула свого човника назад. Прощай, Миколо! промовила вона. Микола подав їй руку, Мокрина потяглася за ёго рукою, обвила свої горячі голі по лікті руки кругом ёго шиї и впилася в ёго губи своїми повними, як вишня, горячими як жар, губами.

— Прощай, Миколо! Я тебе люблю и любити буду, хоч маю й пропасти. На добра ніч! промовила Мокрина, и Микола тільки тоді опам'ятувався, як зашелестів десь далеко гнучкий очерет.

— Боже мій! що зо мною діється? Нимидоро, моя голубко, моя безталанна ластівко! Чи вже ж оце я тебе мушу на віки забути?

Місяць високо вийшов на небо и заглянув в човен через високий очерет. Микола сидів, немов дерев'яний, схиливши голову. Здавалось, що він був

такий мертвий, як и той очерет, що понависав своїми китицями над ёго човном. Перед ним лежав цілісінький хліб и стояла неначата вода в тикві. Ввесь той день здавався ёму якимсь дивним сном, и в тому сні ніби виплила з моря дивна русалка, причарувала ёго чорними бровами, поцілувала и знов пірнула на морське дно, попікши ёго душу ласкою, карими очима та горячими устами.

Довго сидів Микола, похиливши голову, та думав про Нимидору. Вже перед світом він наламавав очерету, накидав у човен, напився води, повечеряв и ліг спати. И ёму все снілося широке море, вкрите білими хвилями, снілася ясна веселка на морі, а по тій веселці наче йшла до ёго Нимидора в стрічках та квітках, в червоних чоботях, в намисті та в зеленому горсеті. Там де веселка падала кінцем на море, там плавала Мокрина з зеленими косами з осоки и ніби ждала Нимидору, щоб потягти її в страшне кипуче море.

Мокрина о півночі вернулась до куріня. Батько вже спав.

— Де це ти була так довго? спитав в Мокрини батько.

— Поралася коло куріня, то вертаючись од криниці з водою заблудила. Я вже сама не знаю, як я не потрапила на дорогу. Мабуть мене нечистий водив.

— Мабуть и справді нечистий водив тебе до

півночі, обзивався батько: гляди лишень, Мокрино, другий раз не барись так довго.

Другого дня в ранці Мокрина пішла до дому, а в вечері знов прийшла до куріня, взяла хліба, риби й води и знов у вечері поплила човном у плавні, де сидів Микола.

— Чи й досі десяцькі стережуть, спитав Микола в Мокрини.

— И тепер ночують коло курінів, ще й у ранці навідувався становий. Сиди, Миколо, нишком, доки вони не пойдуть.

Мокрина знов промовляла до Миколи ласкавими словами, а Микола смутно обзивався до неї. Їму було й жалко молоді палкої дівчини, було жалко и горячого кохання, але в ёго ніяк не повертався язик сказати Мокрині, що він жонатий и вже має дочку.

Мокрина знов пізно вернулася до дому. Знов сердилась мати, знов лаяв її батько.

— Ти, Мокрино, не спроста приходиш пізно до дому. Як міні й завтра опізнисся, то я на тобі побю ломаку. Чи чуєш?

— Та вже ж чую: не позакладало міні вух, сказала Мокрина розсердившись.

— И де ти бродиш? де ти волочисся? спитав сердито батько.

— Я не бродила й не волочилася, а тільки одвезла в комиші бурлакам харчі. Хіба буде добре, як вони пропадуть з голоду.

— Чи всім возила харч, чи тільки одному? спитав понуро батько.

— Та Миколі, коли сказати правду, сміливо одказала Мокрина.

— Хіба ти не знаєш, що він не парубок, що він жонатий, сказав батько.

— А хоч би й жонатий, що міні до того, насилу промовила Мокрина, ніби для неї було бай-дуже, але вона почула, що в її серце ніби шпигнуло ножем. Вона ледві вдержалась на ногах, вийшла на двір и залилась слізми. И жаль, и горе и кохання, все разом піднялося в її душі и затопило всю її душу слізми.

Тим часом десяцькі, нічого не діждавшись, поїхали собі до дому. Мокрина насилу діждала вечора и, нікого не питаючись, побігла до човна и поплила до Миколи.

Микола вглядів її заплакані червоні очі и дуже стрівожився.

— Чого ти, Мокрино, плакала? Може яке лихо сталося? спитав він.

Мокрина нічого не сказала, тільки заридала. И сором и горе було видно на її молодому лиці. Вона почервоніла, як намисто на її шиї, та все плакала. Микола був такий ласкавий до неї, так гарно дивився на неї! Вона и в голові не покладала що він її не любить.

— Миколо! чи то правду казав міні батько, що ти жонатий?

Микола все постеріг и ёму стало дуже жалко дівчини.

— Коли тому правда, сказала Мокрина, сміливо підвівши голову, то забудь свою жінку, забудь свою жінку, забудь для мене, бо як не забудеш її, то я сама собі смерть заподію: я повішуся, я втоплюся, я пропаду, я сама не знаю, що я собі заподію, тільки я не перестану тебе любити, поки мого віку.

Мокрина грізно й дико блищала карими очима, але після своїх слів, похилилась на край човна, як гнучка очеретина, и заридала голосно, як плачуть малі діти. Микола бачив її маленькі руки с тонкими пальцями, що впилися в край човна; бачив тонку шию, де червоніли разки доброго намиста.

— Не плач, Мокрино! що ж маємо робити. Знать така вже божа воля.

Микола сидів мовчки, а Мокрина не піднімала голови и тихо хлипала. Ввесь дівочький сором вернувся до неї. Їй сором було підвести очі и глянути Миколі в очі.

В очереті стало тихо, як у хаті. Водяна курочка виплила з очерету и крутилася по воді трохи не коло самого човна. Дика качка вилася над плавнями, впала в очерет коло самого човна, злякалася, крикнула на все горло, затріпала крилами и знов пурхнула між очеретом, наробивши шелесту.

Мокрина насилу підвелася, посиділа, закритиши

очі рукавом, и далі промовила, наче нічого між ними й не було.

— Бери весло та правуй за мною. Тепер тобі можна вернутись до куріня.

Мокрина сіла на човні, вхопила весло, одіпхнула ним полеглий очерет и посунула вперед свого човна. Микола поплив за нею. Вони плили між комишами, через озера, и Мокрина не обернулась до Миколи, не заговорила з ним, не подивилась на ёго. Її тверда душа задавила в собі всі слёзи та не задивила свого безталаннёго коханя...

Мокрина знов пізно вернулась до дому. Батько знов накрив її мокрим рядном.

— И де ти в иродового батька волочисся! грізно крикнув батько: и чого ти ходиш до бурлаки?

— Хожу тим, що ёго люблю. Лайте мене, бийте мене, а я все таки ходитиму, все таки ёго любитиму.

— Пху, на твого дурного батька, на твою дурну матір! крикнув батько, несподівано вилаявши самого себе и свою жінку: он до тебе в осені прийдуть старости. Готуй рушники.

— Як прийдуть, то й назад підуть, сказала Мокрина и пішла на город.

Розігнані бурлаки знов збіглися до куріня, знов почали ловити рибу. Починалася тепла тиха осінь. Забродчики попрочищали ёрики, повкидали

пісок и почали ловити кефаль. Пожирувавши на плавнях, кефаль почала вертатись з озера в море. Забродчики ловили її в ериках, заставляючи ерики очеретяними тинками.

Робота на чистому повітрі, на вольному морі здалась вербівцям далеко легкою, ніж робота в сахарнях. Вони стали здоровші, веселіші, проворніші. Декотрі жонаті вербівці позабували своїх жінок и через десяток років поженились вдруге, заробили грошей, поробили собі вальковані хати и розпочали хазяйство. Акерманщина почала вкриватись українськими селами, с садами й виноградниками.

Два вербівські бурлаки збудували коло отаманського хутора дві землянки и, поженившись, завели господарство. Потім десь узявся басарабський жид и поставив недалеко од землянки шинок. Отаман поставив на городі вітряк. Над озером зачиналося українське село. Вербівці, на сміх, назвали село Вербівочкою, хоч у ёму не було вербової гілки.

Микола вже зібрав грошей и хотів и собі ставити землянку. Ёму так огидло бурлакувати, так хотілось осістись и оселитись на одному місці! Але в ёго все була думка вернутись коли небудь до дому, до жінки, до дочки. Та думка одбивала в ёго охоту осістись в далекій стороні и знов кинула ёго в бурлацтво.

Раз в осені перед самою Покровою Микола

сидів у вечері над лиманом и одпочивав, після роботи. Рибалки вже спали. Микола взяв скрипку и розважав себе, граючи ті пісні, що Нимидора любила співати. Їго думки літали далеко, далеко, понад Вербівкою, коло свого саду, коло свого двору, коло Нимидори. Коли це позад їго щось зашелестіло. Він оглянувся. То була Мокрина. Проти заходу блищали її темні очі, червоніло намисто на шії. Вона стягла, підперши щоку рукою, и слухала їго пісню.

— Грай, а я послухаю, тихо промовила вона : я вже давненько стою та слухаю.

— Мокрино! йди до дому. Твій батько буде сердитись на тебе й на мене. Скаже, що я тебе звожу з розуму.

— Про мене нехай сердиться. За всі голови байдуже міні. Що ж маю робити, коли ти мене зводиш з розуму.

— Схаменися, Мокрино! ти думаєш, що ти мене не зводиш з розуму? Та що ж маю робити, коли моя така доля.

Микола знехотя задивився на її тонкі брови, що чорніли, як шовкові шnurки, знехотя милувався її горячим личком. На їго тхнуло знов жаром тих горячих уст, що впилися в їго тоді, як він ховався в очеретах. Мокрина чарувала їго своїм огнем.

— Миколо, мій голубе сизий! сказала Мокрина: чи зоря світає на небі, чи сонце грає, чи

ніч покриває землю, думка про тебе тліє в моєму серці. Я в ночі сплю, и як ти міні приснився, то душа моя звеселиться й заграє, як ластівки на сонці. Прокинуся, тебе нема, и моє серце знов замірає. Я нігде не знайду собі поради. Чи місяць світить, чи сонце гріє, на моєму серденьку туга та печаль.

— Не дражни мене, дівчино, своїм щebetанням; не губи мого віку, бо я й без того нещасливий.

— Миколо! забудь свою жінку. Ти не вернесся до дому; ти її забудеш. А коли ти мене любиш, то я піду за тобою хоч за синє море. Я готова втікти звідсіля с тобою.

— Чи добре ж воно буде? Чи годиться ж міні кривдити твого батька й матір.

— На що міні батько мати, коли я тебе люблю? Очі твої карі! біда міні з вами. Як я на вас гляну, то й плакати перестану. На що ж ти запалив мою душу карими очима? промовила Мокрина, обертаючись до Миколи и ломаючи руки: прийми, море, моє грішне тіло!

Мокрина кинулась до моря, як прудка коза. Миколу взяв жаль. Він побіг за нею слідком, схопив її за руку.

— Подумай, дівчино, нерозумна! що ти робиш.

— Рада б я думати, та вже й думок не маю; рада плакати, та вже висохли всі мої слёзи.

— Голубко, Мокрино! промовив Микола,

взявши її за руки: пожди, не губи свої душі й свої краси. Я ж ніде не дінусь: буду тут слухати. А хто зна, що далі буде?

Мокрина ніби знов ожила. Вона впала на Миколине плече й заплакала... заплакала тихими, як літня роса, слезами...

Пізнєю добою Мокрина верталася на хутір, забувши сором, забувши батька-матір, и все на світі. В її серце неначе почала розвиватись весняна рожа и сповнила всю душу пахощами. Вона стала спокійніщою и неначе заховалась уся в своєму серці. Ніхто не чув од неї ні пісні, ні жарту, ні веселого слова. Вона все ждала, вона мала надію...

Микола довго стояв над морем. Хвиля тихо билась об берег и шелестіла, неначе ліс на тихому вітрі. Він заслухався, и ёму здалося, ніби шелестять верби над Раставицею, над тою хатою, де спочивала Нимидора. А з ёго думки не сходив червоний вид Мокринин, її горячі слёзи и палка, молода, чарівнича любов. Він дуже, дуже задумався. Ёго душа заколихалась, як човен на хвилястому морі; та не довго. Тверда натура постановила на своєму.

Отаман полюбив Миколу и настановив ёго крилашем, тоб-то своїм помічником. Микола з двома кодільничими глядів кодол и порядкував, як отамана не було дома. В добрі роки він чимало заробляв грошей, але багато їх zostавалось в шин-

ках, найбільше тоді, як усі забродчики гуляли гуртом в городі.

А Мокрина все ходила до Миколи вечорами, все дивилась на ёго чорні брові та карі очі. Вона все ждала...

V.

Другого дня, після того як Микола покинув Нимидору и пішов на заробітки, Нимидора мусіла йти на панщину. Вона йшла на панщину — плакала, шла с панщини — плакала. Настав вечір, и Нимидорі здалося, що вже минув рік, як Микола покинув її. Вона лягла спати на лаві коло кватирки и все слухала, чи не вернеться Микола, чи не постукає у кватирку. Тільки що стара Джериха задрімала на печі, Нимидора с просоня схопилася с постелі и закричала на всю хату: мамо, вставайте, Микола прийшов!

Мати схопилася с печі. Їй здалося, що знов щось страшне діється на селі.

— Де Микола? що ти говориш, Нимидоро? спитала перелякана мати.

— Хіба ж ви, мамо, не чули? Микола постукав у кватирку; я ёму одчинила двері. Він ввійшов у хату, обняв мене, поцілував та й знов пішов. Мамо! він десь ховається на дворі.

Стара мати вигорнула с печі жару, притулила до жарини скалку, роздула жар, запалила скалку й засвітила каганець. Нимидора стояла серед хати з дикими очима, с червоним, як жар, лицем.

— Може тобі щось приснилось; може тобі, дочко, так здалося. Чи вже оце він вернувся? Та ёго пан зараз оддав би в москалі.

— Мамо! Микола на дворі. Ходім на двір! він десь ховається, сказала Нимидора: я лігала слідком за ним по степах зазулею, а як він сів спочивати, я стала криницею. Він напився води; він плакав за мною, и ёго слёзи впали на мое лице. Я вернулась з ним до дому. Мамо! Микола ховається на дворі.

Перелякана мати вийшла на двір. За нею вийшла Нимидора. На дворі стояла темна ніч. Ніде не було чути навіть шелесту верб на городі.

— Нимидоро, голубко! лягай спати та перестань думати про Миколу, говорила мати; а в неї самої ноги и руки дрижали.

Минув день. Нимидора не переставала плакати. Настав вечір и Нимидорі знов здалося, ніби Микола ввійшов у ворота, перейшов двір и пішов у садок. Мати насилу догнала її и привела в хату.

— Мамо! я бачила Миколу. Він говорив зо мною в садку, пішов через леваду в верби и мене за собою манив.

Мати перелякалась: вона подумала, що Нимидора притужила Миколу, и що до неї літає перелесник.

Тим часом по всему селу пішла чутка, що до Нимидорі літає перелесник. Одна баба розказувала, що бачила на свої очі, як огневий змий

упав у вивід над Джериною хатою. Молодиці говорили, тяжко здихали и нараяли матері повезти Нимидору в монастир до одного ченця. Про того ченця скрізь по селах пішла слава, що він вичитує екзордию и виганяє з людей нечасту силу.

Стара Джериха виїняла с скрині сувій полотна, взяла карбованця грошей, найняла в сусіда конячку и повезла Нимидору в монастир.

Нимидора сиділа на возі, бліда, як смерть, и не знала, що з нею робили.

В суботу над вечери вони приїхали в монастир и пішли до старого ченця, отця Зенона. Ченця не було дома. Ёго знайшли десь між скелями та лозами над Россю, де він трохи не втопився. Вся одежа на ёму по пояс була мокра. Люде розказували, що нечиста сила мстилась над отцем Зеноном, завела ёго в річку, и як би не трапились люде та не витягли ёго, то нечиста сила була б ёго втопила.

А тим часом діло було зовсім не так. Отець Зенон, як завсіди, пішов до шинку, добре впився и, замість монастиря, повернув між скелі та й шубовстнув просто в Рось. Люди витягли ёго з води и мокрого привели в монастир. Він того дня не міг вичитувати екзордії и навіть не ходив до церкви на вечерню.

В неділю вранці отець Зенон проспався й прочумався, и до ёго почали приводити біснுவатих. Один чоловік усе хрестився и без перестану кри-

чав: Господи милостивий! візьми мене до себе! Якась молода молодиця, свіжа й румяна, без пере- стану розказувала однаковими словами, як її коха- ного Петра взяли в москалі, як її видали заміж за нелюба. Другу молодицю піймали аж на дзвіниці, де вона дзвонила в усі дзвони. Її привели в келию до ченця, а вона кляла ёго в батька в матір, кри- чала диким голосом, плювала на образи, й на хрест.

Отець Зенон, низенький и товстий, як пече- риця, с товстими навислими бровами, все моргав за кожним словом та читав над Нимидорою екзор- дию. Нимидора слухала: вона сама йняла віри тому, що в неї й справді сидить нечистий дух.

Оддавши ченцеві сувій полотна и карбованця, стара Джериха з Нимидорою пішли до церкви на службу, висповідались и одговілись. Нимидора вий- шла с церкви спокійною. Гарний хор в церкві, гарні образи, сила богомольців, все те трохи її розважило й заспокоїло. Вона вернулась з матір'ю до дому спокійнішою, ніби и справді збувшись в монастирі нечистої сили.

Зосталась Нимидора ніби вдовою. Зімою вона с тещею пряла панське прядиво, а літом, ходила на панщину. Вона оддала своє поле одному чоло- вікови с половиною. Минув рік, минув другий, про Миколу не було ні чутки, ні вістки. Нимидора роспитувала про ёго на ярмарках, ходила по са- харнях; ніхто не бачив и не чув про Миколу. Вже поросли верби й вишні, посажені Миколою

над Раставицею, а Микола не приходив. Нимидора трохи одійшла, та все співала, сидячи зімою за гребінем, про милого, як він збився з дороги, вертаючи до дому, як він з инчою залицявся и од милої одцурався.

Десять років після того жила стара Джериha и на одинайцятomu вмерла. Нимидора плакала за нею, як за рідною матірю. Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби чула ёго дух у хаті. Тепер для неї зосталась одна втіха, дочка Любка.

Любка росла, як у саду вишня. Вона була дуже похожа з лиця на Нимидору: в неї були такі темні очі, такі чорні тонкі брови на широкому лобі, такі довгі розкішні коси. Нимидора жалувала її, пестила и не давала робити важкої роботи. Любці минуло десять років, а Нимидора вже складала в скриню придине, вже пряла рушники и готувала хустки.

— Дочко моя! сядь у вишневому садочку та вишивай рушники! Нехай я одна зазнаю горя. Коли б хоч ти була щасливіща од мене!

Любка співала як соловейко в гаю, та вишивала великий рушник хмелем, зірками та великими орлами. Нимидора наче вдруге переживала свій вік в своїй Любці.

Хто давно знав Нимидору, той тепер не впізнав би її. Вона стала бліда; повні щоки висохли й позападали; очі погасли, тільки один рівний стан не зігнувся навіть од важкої роботи. Нимидору

изсушила, изв'ялила нужда, як холодний вітер зелену билину. Лиха недоля изстаріла її за часу. Минула половина її літ, а вже здавалось, що Нимидора доживає свій вік.

Любка виросла и стала дівкою, гарною на все село. Нимидора квічала її, милувала, як рожу в садочку. Тільки що минуло їй шіснайцять років, а до неї хлопці стали слати старостів. Любку посватав гарний парубок, Олекса Чабаненко. Нимидора справила сиріцьке весілля без батька и прийняла зятя в прийми в свою хату.

Після Любчиного весілля Нимидорі нічого більше не зоставалось на світі: вона почала думати про свою смерть, наготувала собі сорочку й намітку, придбала грошей на похорон, на подзвінне, на евангелію. Кожної неділі, кожного празника вона ходила до церкви и на службу и на вечерню... Кожного року вона ходила до Києва в Лавру на прощу та все молилась за Миколу по київських монастирях, щоб він був живий та здоровий та вернувся до дому хоч перед її смертю.

Минуло два десятки літ с того часу, як пішов в світі Микола; пішов третій десяток, и Нимидора вже почала забувати ёго. Вона почала забувати ёго вид, ёго очі, голос. Ввесь ёго образ плавав перед нею вже неначе в тумані. Нимидора почала слабіти й старітись, и знов їй забажалось побачити Миколу. Вона хотіла побачити ёго хоч раз перед смертю.

— Не вже ж оце я вмру и не побачу ёго перед смертю? часто говорила Нимидора дітям.

И вона знов почала думати про ёго, сидючи за гребінем коло печі, думала про ёго, стоячи в темній церкві на вечірні, та все просила Бога, як останнєї ласки, попроситись з ним перед смертю.

Настала весна. Нимидора пішла до Київа, одговілась и вернулась до дому та все думала про Миколу. Вона шукала ёго між богомольцями в Лаврі, розпитувала всяких людей з далеких країв, и нічого не допиталась. Микола почав їй снитись.

Раз Нимидорі приснилось, що вона жне з Миколою пшеницю на своєму полі. На дворі місячна ніч. Один повний місяць стоїть серед неба, а другий сходить зза лісу, червоний, як жар, та здоровий, як віко од діжі. Микола жне поперед неї, а вона поспішає за ним та ніяк не дожене ёго. Коли підведеться вона, аж на дворі вже день. Одно сонце серед неба, а друге тільки що сходить в червоних хмарах. Сниться їй, що вона молода дівчина, в квітках та стрічках, підперезана вишиваним рушником, убрана, як до вінця. Микола жне поперед неї, увігнався в високу, як гай, пшеницю, жне й не розхляється, тільки блищить проти сонця золотим серпом. Вона бачить, що Микола молодий, с чорними кучерями на голові, в білій сорочці, підперезаний червоним поясом. Їй хочеться подивитись на ёго лице, а він не обертається. Вона тільки бачить з боку ёго повну румяну щоку,

чорну брову и чорний вус. Пшениця валиться ёму на плече, с колосків бризкає золоте зерно, сиплеться на чорні кучері, на білу сорочку, и падає до долу. Потім зразу с колосків посипались искри и обстали ёго білу білу сорочку. Микола обернувся до неї и глянув на неї. Вона побачила ёго молоде пишне лице, чорні брови, ясні очі и так зраділа, неначе вона була готова йти з ним до вінця.

Нимидора прокинулась и почувала, що її душа затріпалась, як птиця на волі. Вона почала хреститись та молитись и знов задрімала.

И здається їй, що вона в Києві в Лаврі, на вечерні на Страсті. Лавра повнісінька людей. Всі люде стоять с свічками в руках. Вся церква в свічках, од низу до самого верху, а десь з верху, з високої бані ллються на неї голоси такі дивні, такі гарні, що їй здалось, ніби вона в раю. Коли оглянеться вона назад, аж коло неї стоїть Микола, сивий, як голуб, с сивими вусами, тільки брови чорніють, як шпурки. В ёго лице нужденне, сухе, поморщене. Він бере її за руку, и вони в двох, с свічками в руках, йдуть до стіни. Стіна розступилась перед ними. Микола веде її в печері, а за ними річкою лється народ с свічками в руках. Нимидора оглядається назад, весь народ счез, и вони вдвох с свічками идуть все глибше та глибше узенькими печерами. По обидва боки стоять домовини а в тих домовинах лежать живі мощі, з дов-

гими сивими бородами, с чорними бровами и блискучими очима. Нимидорі стало страшно, а Микола все далі, все глибше веде її за руку. В одній домовині вона вгляділа отця Зенона, котрий читав над нею екзордию. Він усе моргав товстими сивими короткими бровами. Вже вони минули всі мощі, всі страшні мертві костисті голови, минули мощі, що стояли закопані в землю по пояс. Вже в їх свічки погасли, а вони все йдуть глибше та глибше. Дивиться Нимидора, аж перед ними заблищав червоний пекельний світ. Йї здається, що вона з Миколою вже на тім світі.

Узенька печеря розступилась, и перед нею стала страшна здорова печера. Зверху понависало здорове каміня, распечене й червоне, як гаряче залізо. Під однією скелею стояло смоляне озеро. Воно кипіло, як вода в горнику, клекотіло, билося в ключі під распеченою скелею. Серед того озера стояв по пояс в смолі пан Бжозовський, ввесь чорний та обсмаляний. На ёго голові горіло волося, и вся шкура порепалась, як на обсмаленому кабанови. Рогаті й хвостаті чорти висіли скрізь по каміні, як кожанки, и поливали Бжозовського зверху гарячою смолою. Нимидора подивилась на Миколу и побачила ёго старе, як у діда, поморщене лице, все облите пекельним червоним світлом. Йї стало дуже страшно. Од жару, од чаду вона не могла дихати и... прокинулась.

Прокинулась вона, встала и почала класти поклони перед образами за Миколу.

— Цёго літа я вмру. Міні снівся цієї ночі мій чоловік, та так страшно, що й сказати неможна, говорила в ранці дітям Нимидора, розказуючи свої сні.

— Та то, мамо, ви думаєте про батька, та вам и сниться, говорила Любка.

— Ні, дочко! моя смерть уже в мене за плечима. Так міні стало важко, що вже не стає духу дихати. Це вже моя смерть давить мене в грудях. Коли б вернувся твій батько хоч перед смертю.

Через тиждень Нимидорі знов приснівся сон, ніби вона блукає з Миколою в ночі на якомусь широкому степу. Все небо вкрите чорними хмарами. На дворі душно, як у пеклі, а на всему небі блищить страшна блискавка и гремить грім без перестану, як у горобину ніч. З одного боку блисне блискавка червоним світлом, и вона бачить Миколине лице все червоне, неначе з распеченого заліза; з другого боку мигне зелена блискавка, и Миколине лице блисне зеленим цвітом, неначе лице утопленника; то знов мигне блідий світ, и вона бачить ёго мертво лице, з закритими очима; то знов мигне огонь ясний, як світ сонця, и перед нею мигне молоде, пишне, веселе, парубоче Миколине лице з рум'яними щоками, с чорними бровами. Нимидорі стало страшно. По всему небу наче літають огневі зми; все небо ніби тріскається од верху до са-

мого низу и вздовж и впоперек. А кругом широкий без кінця степ. Ніде не видно ні деревця, ні хатини. Коли це зразу перед ними зашуміла по каміні річка. Небо по середині проломилось и звідтіль зійшло сонце серед неба. Вона побачила за річкою на горі пишній сад, де між зеленими яблунями росло дерево з золотими яблуками, де на дереві літали й співали райські птиці з золотим пір'ям, з золотими вінцями на головах, с пави-ними довгими хвостами. Вода шумить між каміням, підкидає в гору хвилі, а с каміня на камінь лежать хисткі кладочки. Микола пішов вперед и повів її за руку. Вона глянула вниз на страшній шум, и в неї голова заморочилась. Загремів страшній грім. Сонце впало з неба в річку. А блискавка все бігає по небу... Нимидора прокинулась и вся трусилась, ніби в пропасниці.

— Дочко моя! знов міні снівся твій батько, та так страшно. Чи вже ж оце він не вернеться до мене хоч перед смертю, говорила Нимидора.

Тим часом в народі пішла дивна чутка, пішла й покотилась по селах, як грім по небу: то була чутка про волю. Народ зашумів, як бір в негоду. Встала, ніби з домовини, чутка про козаччину. В Васильківщині й Канівщині схопився бунт, як пожежа серед ночі. Народ піднявся и пішов ватагами од села до села, ніби хотів знайти скоріше волю. Всі записувались в козаки, бо говорили, хто запишеться в козаки, той не робитиме пан-

щини. Десь узялась звістка, що воля вже прийшла од царя, та її ховають од народа попи, бо держать руку за панами. Народ почав приставати до попів, щоб вони читали народови волю, почали знущатись над ними, мучити їх.

Та чутка, як хвиля на морі, дійшла и до Вербівки. Народ гомонів по ярмарках и розвозив гомін по селах. Нимидора прокинулась, ніби од тяжкого сна. Вся її душа затріпалась, як птиця, якоюсь надією. Вона думала, що от-от Микола почує про волю и вернеться до неї.

— Господи! коли б міні пожити на світі хоч рік. Я знаю, що Микола вернеться, почувши про волю, и попросається зо мною на цім світі, говорила Нимидора.

Цвіли сади й одцвіталися, а Микола не вертався. Вже зелене жито почало половіти, а ёго не було. Нимидора почала слабіти й залежуватись та все ёго ждала. Настала Петрівка, Нимидора насилу одговілась. Вже її на силу носили ноги. Вона изсохла, звяла; лице поморщилось и потемніло, тільки темні очі блищали між жовтими шморшками.

Раз Нимидора сиділа коло вікна, и дивилась в одчиняну кватирку. Вона дивилась в садок, де зеленіли вишні й груші, де щебетали соловейки, а в далекому лузі між вербами кувала зозуля. Коли це проз самий її вид пурхнула в кватирку ластівка, політала кругом стін, сіла на образ, по-

щобетала, знялась, знов пурхнула назад в квартиру і сховалась в вишнях.

— Це вже моя смерть приходила по мене! Це не дурно прилетіла в хату ластівка, говорила Нимидора.

Через тиждень Нимидора злягла і більше вже не вставала. Її здавило в грудях, і в неї не стало духу дихати. Вона все прислухалась, чи не йде Микола, все посилала Любку на двір виглядати, та тривожилась, як собаки гавкали на дворі.

— Піди, дочко, одчиняй ворота! батько прийшов. Щось стукнуло коло воріт, говорила ніби через сон Нимидора, ледві одкриваючи помотані вії й віка.

Любка виходила на подвір'я і знов верталася до хати. Нимидора на силу зводила дух.

— Любко! не прийшов батько? Міні здається, що я чула його голос за вікном, говорила, як через сон, Нимидора.

— Ні, мамо! Бог з вами. То соловейки щечечуть в садку, говорила Любка.

Нимидора не побачила Миколи й перед смертю. Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною. Сусіди завертіли її голову наміткою і поклали на лаві. Нимидора лежала жовта, як віск. Сусіди входили й виходили, а Любка голосила над матір'ю, припавши до неї. Вона так гарно плакала, що всі молодіці в хаті плакали разом з нею:

— Ненько моя, голубко моя! на що ж ти мене так рано покидаєш? Чи я ж тебе не любила,

чи я тобі не годила? Чи я рано не вставала, чи я тебе не доглядала, що ти мене на віки покидаєш?

— Ненько моя, ластівко моя! Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз вилила, що не схотіла на цім світі жити, та полинула, як сива зозуля, в далеку сторону. Коли тебе, моя матінко, дождати в гості? Чи глибокими снігами, чи зеленими лугами, чи білими вишневими садами?

— Ненько моя, лебідонько моя! Звідкіль тебе ждати, звідкіль виглядати? Чи з заходу, чи с сходу, чи з-за синього моря, чи з широкого степу? Чи прибудеш до мене, моя матінко, бистрою річкою, чи буйним вітром, чи дрібним дощем, чи білою хмарою, чи прилинеш до мене сивою зозулею та закуєш в вишневому садочку.

— Ненько моя, золоте насіння! Де ж тебе посію, моя матінко рідна? чи в синьому небі, чи в зеленому лузі, чи в вишневому садочку? Чи зійдеш ти зіркою на небі, чи розівесся повною рожою в садочку!

Всі молодіці плакали й говорили, що ніхто в цілому селі не вмів так гарно голосити, як Любка.

Поховали Нимидору на кладовищі рядом з її тещею й тестем. Любка посадила край могили вербу, а її чоловік поставив невеличкого хреста. Всі люде в селі жалували за Нивидорою и просили Бога, щоб їй хоч по смерті було легко лежати й землю держати, бо на цьому світі її жизнь була важча од сирій землі.

VI.

Микола все служив забродчиком в Ковбаненковій ватазі. Мокрина довго любила ёго та все давала гарбузи своїм женихам. Батько її лаяв, мати плакала, просила, та нічого не помагало: Мокрина вийшла заміж аж через кілька років, тоді, як простигло її серце и Микола одкинув Ковбаненка.

Раз Микола полаявся и трохи не побився з отаманом. Почалася весна. Забродчики з отаманом збиралися виїжджати на море ловити рибу. Вони поскладали неводи на віз и вийшли с села цілою ватагою. Першу весняну красну тону, по давньому звичаю, взяв собі отаман усю. Тоня вдалась и справді красна: невід був повнісінький баламутів, осятрів, білюги, лакерд, та морських півнів. Рибалки насилу виволокли її на берег.

Отаман вивіз забродчикам могорич. Могорич був скупенький. Забродчики неначе ковгнули муху и почали підіймати отамана на сміх.

Красна тоня вдалась добра; але того літа риба ловилась дуже погано. Забродчики розділили в осені дохід и насилу заробили по двацять карбованців. Отаман їх трохи ще до того й обдурив: не дав цілої їх частки. Вони пішли в город

пити могорич, и їм не стало за що не тільки похмелитись, а навіть впитись.

Другого дня в вечері вони вернулись до отаманської хати дуже лихі. Отаманша винесла на вечерю черствого хліба и вчорашнієї печеної риби, що в инчий час вона викидала качкам.

— Чи вже ж, нане отамане, в тебе не знайшлося кращої риби нам на вечерю, сказав сердитий Микола: чи вже ж за ту красну тоню ми ще будемо гризти позаторішний хліб?

— А де ж я візьму свіжого, коли не напекли? сказав отаман.

— А ми ж десь узяли красну тоню, котра одна була варта нашої праці за ціле літо.

— Як коржа, так коржа! як спечемо, то й дамо! сказав насмішкувато отаман и тими словами роздражнив Миколу.

Микола схопився з місця и крикнув.

— Давай, отамане, добру вечерю, ато полатаю боки оцим кием!

Микола вхопив в руки дрючки и кинувся до отамана. Отаман вхопив за кінець дрючка и потяг до себе. Між ними почалася тяганина.

— Пусти! кричав Микола.

— Ба не пущу! Яке право ти маєш зо мною битись! кричав отаман.

— Ти думаєш як ти отаман, то велике цабе? били ми й не таких панів, як ти! крикнув Микола и сіпнув дрючка так, що обшмульгав отаманови руки.

Отаман кинувся навтікача. На дворі наймит гарманував пшеницю, тягаючи волами колодку по роскиданих и розв'язаних снопах. Отаман перескочив через вал и побіг по-за волами. Микола зачепився ногою за вал, дав сторчака в пшеницю и тільки через те не достав отамана дрючком по спині. Отаман побіг кругом хати, и Микола погнався за ним слідком. Отаман вскочив у сінь и запер двері засовом.

— Не виходь же з хати, бо вбю! кричав Микола, гуркаючи кулаком в двері.

Отаман знав Миколіні порови и справді заперся в хаті та й не виходив, доки Микола не ліг спати.

Микола вдосвіта забрав свої манатки и пристав до другої ватаги.

Отаманови було шкода Миколи. Він служив ёму дуже добре, помагав навіть в господарстві и був добрим крилашем. На другу весну він пішов до Миколи, перепросив ёго гарненько; вони помирились и запили сварку могоричем. Микола знов вернувся до Ковбаненкового куріня.

Довго служив Микола в забродській ватазі и заробив чимало грошей. Він поставив собі землянку, почав навіть господарювати, але ёму було тяжко жити самому, и він знов пристав до товариства.

Тим часом з Вербівки все втікали люде од лихого пана Бжозовського. Багато їх стиналося по сахарнях, багато пішло на заробітки до Одеси.

Буваючи в Одесі, Микола стрічався з вербівцями и зятагав їх до Ковбаненкової ватаги. Він роспитував про Нимидору, про свій ґрунт, про матір, про пана Бжозовського. Він бачив, що вертатись до Вербівки не можна.

Тим часом Бжозовський багато втратив своїх панщанних людей и почав іздити скрізь по сахарнях та заганяти їх до дому. Багато народа він вернув до Вербівки, та нігде не знаходив Джері.

Він памятав ёго кулак, и на ёго грудях огнем пекло те місце, де ёго вдарила мужича рука.

В той час в Акермані настав становий, поляк з Київщини, близький приятель Бжозовського. Перебіраючись з місця на місце, той поляк забрів аж на Басарабию и дізнався, що в забродських ватагах багато вербівського народа. Становий налетів несподівано з полицією на Ковбаненків курінь, похапав багато вербівців, и між ними й Миколу. Их усіх позабивали в кайдани и посадили в тюрму. Становий зараз дав знати Бжозовському. Бжозовський, маючи діло в Одесі, поїхав до Одеса, а потім и до Акермана. В ёго душа стрепенулась од польської пихи. Він був готовий втратити шів Вербівки, аби тільки пімститись над Миколою.

Бжозовський поїхав до Акермана и подав бумагу в суд. Одначе ёму не видали підданих без суду.

Довго сиділи в тюрмі рибалки, доки їх покликали на суд. Бжозовський ждав тиждень, ждав

и другий, а суду не було. Вже минув місяць, Бжозовський витратив багато грошей, проживаючи в Акермані а суду все таки не було. Бжозовському здалося з нудьги, що й ёго посадили в тюрму, як и ёго підданих. В кінці всего ёго покликали в суд. Два москалі з рушницями на плечах привели на суд десять вербівців. Вони вгляді свого пана и поспускали голови. Один Микола грізно дивився на пана своїми темними пронизуватими очима. Бжозовський, вже зовсім сивий, витріщив на ёго свої здорові очі и, здається, був готовий ззісти Миколу очима.

Перед судом стояло десять чоловік бурлак. То не були ті обідрані, замлілі, нещасні бурлаки, які пробувають на українських сахарнях. Перед судом стояли здорові високі люде, повбірані в добру одежу. Між усіма бурлаками видавався Микола своїм зростом, своїм рівним станом и гордим сміливим поглядом. Ёго не зігнула недоля й тяжка неволя. Ёго брови й вуси чорніли, а голова ніби снігом припала. Виски й тімя ще чорніли й лисніли и тільки ніби білим пилом припали, а сивина обхопила кругом ёго голову, ніби білим вінцем, як буває у чорнявих людей з міцним густим волосом. Він був високий, плечистий чоловік, з дужими руками, с широким станом. На ёго міцних руках було видно ніби дротяні, напружені жили. Ёго велике лице було дуже виразне, с широким лобом, с помірним тонким носом, з маленькою ямкою на

перенісці, од котрої рсходились на обидва боки чорні рівні брови и низько понависали над очима. С під брів блищали невеликі темні горді очі. Лице трохи жужувалось у низ и кінчалось мяким кругловатим підборідям. Губи були обведені дуже виразно. Широкуваті щоки спускались од очей и од висків вниз рівно, нігде не западаючи. Невисокий але широкий лоб ясно світився під волосям, підстриженим рівним пружком над самим лобом, од того пружка просто й рівно спускались у низ підстрижені виски, и обхоплювали лоб по обидва боки, неначе чорні рямця. Чорні довгі вуси висіли вниз, як дві павки. Ні один пружок лиця не ховався десь в середину, тільки одні очі лежали глибоко в ямках, ніби поховались десь під бровами, и виглядали звідтіль и розумно й хитро, й сміливо й гордо, та все повертались на бік, ніби говорили, що вони нікому не имуть віри. Ті очі були ніби живі: вони ніби говорили й думали, та все ніби чогось остерігались. Другі бурлаки, побачивши свого пана, стояли, похиливши голови. Здавалось ніби вони побачили свою смерть, що підняла над їх головами залізну косу.

— Як тебе звать? спитав судя в Миколи.

— Я Йван Посмітюха, промовив Джеря низьким голосом, ніби з домовини.

— Віч зветься Микола Джеря! крикнув Бжозовський, не втерпівши, и заблищав своїми сірими, круглими витрішкуватими очима.

— Якого ти віроісповеданія? питав далі судя по великоруській.

— Басарабської, одказав Микола, не зрозумівши слів суді и думаючи, що він ёго питає про губернию.

— Я не про те питаю. До якої церкви ти ходиш? питав далі судя.

— Часом хожу до кривдянської, а часом до акерманської, як трапиться.

— Не про те мова мовиться. Якої ти віри? питав судя вже сердито.

— Якої ж я віри... християнської! такої, як и люде, говорив Микола.

Судя розсердився и почав кричати.

— Звідкіль ти родом? Де жив твій батько, и як твій батько звався.

— Я таки тутешній з діда й с прадіда. Я родом с Кривди. Батько мій звався Посмітюха и діда люде дражили Посмітюхою.

— Він родом з Вербівки, с київської губернії, обізвався пан, дивуючись з Джериних слів.

— Я в Вербівці зроду й не був и не знаю, де вона, тихо обізвався Микола.

— Ти втік з Вербівки; вже тому більше, як двацять років, говорив пан.

— Може хто коли и втікав, тільки не я, гордо сказав Микола.

Судя розсердився, покинув питати Миколу и обернувся до инчих бурлак.

— А тебе як звуть? спитав він у другого чоловіка.

— Я Грицько Посмітюха.

— Ти не родич Иванови Посмітюсі?

— Я ёго син, сказав бурлака дуже тихо, спустивши зовсім очі до долу. Було видно, що ёму було ніяково брехати, та недоля силувала до того.

— А тебе як звуть? обернувся судя до третёго бурлака.

— Я Карпо Посмітюха, обізвався чоловік несміливо.

— Ти не доводися родичом цим двом Посмітюхам? спитав судя.

— Я Іванів брат, як через сон промовив чоловік, зовсім нахиливши голову, бо він був записаний в Кривді Миколиним братом.

Судя спитав четвертого чоловіка, а далі пятого. І ті назвали себе синами Миколи Джері.

— Тай багацько ж у тебе синів, та й ще немолодих! говорив судя, сміючись, и з ним разом зареготались усі урядники.

Пан тільки витріщав очі на ту кумедию и не знав, чи ті люде жартували, чи зовсім подурили.

Другі бурлаки звали себе усякими призвищами, якими їх позаписували в акерманських селах, але не тими, що їх звали в Вербівці. Пан насилу постеріг ту штуку.

Судя заглянув у паспорти. В паспортах

були такі самі призвища, якими бурлаки себе називали. Він звелів одвести бурлак до тюрми, а на суд привести того старосту й писаря, що видавали пашпорти. Судя знав, як робилось діло в Акерманщині, и тільки реготався.

Знов москалі одвели бурлак в тюрму. Смутно, як дощові хмари, вони йшли в тюрму. Им хотілось лучче йти на Сибір, ніж вертатись у Вербівку до пана. Вони знали, що пан не дурно приїхав и дурно не поїде до дому. Бжозовський знов мусів ждати кінця того суду и вже нерад був, що вніхав з дому. Він тільки тишив себе тією думкою, що дасть Миколі кільки сотень різок, помститься над ним и оддасть ёго в москалі.

В той час як бурлаки досижували свій час у тюрмі, сталося велике діло. Прийшла народня воля, и панщина на віки згинула. Чутка про ту волю ще не дійшла в акерманський закуток, не дійшла до тієї тюрми, де сиділи бурлаки, але пан Бжозовський почув про те діло и ніяк не йняв тому віри.

Знов одчинилися двері в тюрмі; знов москалі повели бурлак на суд. На суді вже стояв и староста й писар с Кривди. Там уже був и пан Бжозовський.

А тим часом прийшла бумага про волю. Про неї вже оповістили в церквах тієї неділі. Судя бачив, що бурлацьке діло розвязувалось тепер зовсім инакше.

Бурлаки стояли, ніби під шибиницею. Судя вийняв лист про волю и прочитав ёго. Бурлаки нічогісінько не розуміли.

— Чи зрозуміли, про що я прочитав? спитав він у бурлак.

— Ні, пане! обізвались вони.

Судя почав вияснити їм, що вони од того дня вже вольні, не панщанні, а коли хочать достати землю, то щоб скоріще вертались не до Кривди, а до своєї господи, звідкіль вони повтікали.

Бурлаки стояли ні живі, ні мертві, одначе ні один з їх не йняв суді віри.

— Ну, признайтесь тепер, чи ви справді Посмітюхи! жартував судя. Ви тепер не панщанні, а вольні, и вертайтеся коли схочете, до дому.

Бурлакам здалось, що судя підходить тільки до їх такими штуками, щоб допитатись, хто вони такі.

— Ні, пане! ми таки Посмітюхи з батьків, з дідів, с прадідів! сказав Микола.

— А як я дам вам пашпорти на волю и звелю вам ити до господи, ще й панщини не робити.

— Воля ваша! Ми таки кривдянські Посмітюхи з дідів и прадідів, знов сказав Микола, дивлячись у вікно скоса.

Судя махнув рукою, а пан Бжозовський стояв тепер ні живий, ні мертвий, як стояли нещасні бурлаки с початку суда.

Бурлаки тільки тоді пойняли віри, як од їх

оступились москалі з рушницями, як їх випустили и справді на волю, и вони роспитали про волю в людей на селі.

Тільки тоді вони ніби на світ народились.

От тепер ми вже и справді не Посмітюхи! промовив Микола. Прийдеться знов вихрещуватись заново, на старі призвища, та не знаю, в кого вихрещуватись.

— Мабуть у Вербівці, як казав судя, говорили бурлаки.

Пан Бжозовський потіліпався до Вербівки, а бурлаки почали й собі лаштуватись в далеку дорогу. Вони спродали, що мали, зібрали грошей, діждались теплих днів и весною роспрощались з отаманом та й рушили в далеку дорогу. Тільки позоставались ті, що поженились в Акерманщині вперве и ті, що поженились вдруге при живих жінках.

В той час в Кривді и в инчих акерманських селах, по книжках, померла велика сила народа. Помер и невміраючий Посмітюха з усіма синами й братами одного дня, а Кишиневська консистория, роздивляючись на книги, перелякалась од такої страшної пошесті в Акермані и в цілій Басарабії. Пішла навіть чутка, що знов прокинулась на Басарабії бендерська чума.

Знов перед бурлаками розістлався скатертею широкий степ, знов пішли вони знакомими шляхами. Вони не йшли; здавалось, самі ноги несли

іх до дому. В кожного на душі була думка то про батька, то про матір, то про жінку, та дітей.

— Чи застанемо живими своїх? знехотя вимовився Микола; и ніхто не обізвався на ёго слова. Кожному було радісно, але над тією радістю в кожного на душі ніби лежав важкий камінь.

Багато сіл, багато городів минули бурлаки; багато неділь налічили вони в дорозі, доки прибули до Вербівки. Сади цвіли й одцвітались, жито в полі знялося руном и пішло в гору, а вони все йшли та йшли, доки одного дня над вечір перед ними розістлалась на долині Вербівка. Всі бурлаки стали на горі и дивно дивились на рідне село. Вербівка зеленіла своїми вербами, садами, молодого огородиною. Кожний шукав очима своєї хати; в кожного слёзи наvertsались на очах. Вербівка дуже змінилась. Село розрослося понад Растваницею.

одному місці виріс цілий новий куток.

Бурлаки спустились з гори и ввійшли в село. З ними стрічались люде та все незнакомі, та все ніби чужі.

— Чи є тут у вас на селі Джерина хата? спитав Микола в одного парубка.

— Нема в нас такої хати. Була кажуть, Джерина хата, а тепер вона вже Чабаненкова, бо баба Нимидора Джериха видала дочку за Чабаненка.

— Чи жива ж, чи здорова Нимидора Джериха? спитав Микола, и в ёго затрусився голос, а з голосом затріпотіла уся душа.

— Того року вмерла; и недовго слабiла, сказав парубок.

Микола тiлько й примiтив, що Вербiвка закрутилась перед ним; була зелена, потiм стала жовта, а потiм нiби вкрилась туманом, а потiм вiн уже й не бачив її за слiзми, неначе над селом схопилися хмари и залили дощем усю весняну зелень.

Микола пiшов знакомою греблею. Верби по обидва боки греблi стали такi товстi, що їх трудно було обняти в двох. Вiн повернув переулком и вглядiв свою оселю.

— Що ж тепер я знайду на своїй оселi? думав Микола, пiдходячи до ворiт.

Микола прийшов до ворiт и сперся на їх, похиливши сиву голову та оглядаючи подвiря. Де колись стояла повiтка, там тепер давнi вербовi кiлки стали товстими та здоровими вербами. Хата присiла й трохи похилилась на бiк на причiлок. Вiкна покосились, дверi понисшали и ввiйшли в землю. Тiльки стiни бiлили, як и колись давно. Старе дерево в саду посохло, а на єго мiсце повиганялись молодi буйнi яблунi та вишнi.

Микола перейшов двiр, рипнув сiнешними дверима и ввiйшов у хату. Молода молодиця поралась коло печi, а якийсь молодий чоловiк стояв коло стола. Молодиця була нiби рiдна Нимидорива сестра: така вона була похожа на Нимидору. В неi достоту були такi чорнi брови, такi темнi очi, такi румянi щоки, тiльки лице було бiльше й

нижніше. Миколі здалось, що то була Нимидора, в той час як він тільки що оженився.

— Добри-вечір вам! промовив Микола, дивлячись на хазяїна й на хазяйку заплаканими очима.

— Доброго здоров'я! обізвалась Любка п широкими очима глянула на Миколу.

Її широко розкриті темні очі, її голос, лице, все так нагадувало Нимидору, ніби на ёго через ті очі глянула Нимидорина душа; через той голос заговорила до ёго сама Нимидора с того світа. Микола не вдержався: поцілував Любку и заривав, як мала дитина. Вся ёго тверда, міцна душа ростопилась, як віск на горячому огні, и распилася слізми.

— Не впізнаєш батька, бо з роду ёго не бачила! насилу вимовив Микола. А де ж твоя мати?

Любка догадалась, хто прийшов до неї в хату. Вона засмутилась, здивувалась, не знала, що казати, и тільки мовчки стояла коло печі. Одначе в її серці не заворушилось ні крихти дитячого жалю, жалю дочки до батька. Перед нею стояв зовсім чужий для неї чоловік. Для неї навіть було чудно, що він називав себе її батьком. Йї усе здавалось, що батько давно вмер и лежить в землі. В її серці все якось помішалось, скаламутилось, так що вона не знала, чи радіти, чи плакати.

— Чи давно вмерла мати, Любко!

— Торік у петрівку, на силу промовила Любка. Мати ждала вас, все посилала мене виглядати.

— Та й не діждалась! така вже наша доля! промовив Микола: ти вже, Любко, вийшла заміж; а я тебе покинув ще в колісці...

— Ми недавно побрались, сказала Любка, показуючи на чоловіка.

— А хата стала ще нисня; мабуть осіла. И образи ті самі, промовив Микола: перед ними молилась твоя мати. Чи ви вже вольні?

— Вже, хвалити Бога, не робимо панщини, обізвася Любчин чоловік: ще оремо старе поле, а це, кажуть, придуть наділяти нас землею.

— Якби не та панщина, може б и мати ваша була б жива, и я б не стинявся в світах більше двацяти років. Чи давно померла моя стара мати?

— Бабуня померла давно: ще я була дівчиною, промовила Любка.

— Чи добре ж вам жилося без мене? спитав Джеря.

— Ет! яке там добро! бідували та побивались з матірю до останнього часу, сказала Любка. Як би не така тяжка робота, то може б мати й тепер були живі. Сідайте, будьте ласкаві, сказала Любка и хотіла назвати Джерю татом, але язик сам задержав на кінчику те слово.

Джеря мовчки вийшов с хати, перейшов двір, пішов у садок, а далі пішов на город, на леваду понад річкою. Високо й густо розрісся вишник, що він насадив, неваче зелене гніздо; через ёго навіть не проходив промінь сонця. Верби коло

тину стали дуплиністі и взялися порохнею. Микола шукав очима тієї розкішної гілястої груші, с під котрої він уперве побачив Нимидору, як вона брала з Раставиці воду. Груші вже не було й сліду. Микола ледві налапав ногами в кропиві сухий спорохнявілий пенёк. Од ёго не пішло ні одного паростка. Микола пригадав собі той пишній вечір, пригадав той дивний сон, що снівся ёму, як він спав під грушею, те кришталеве листя, ту дивну жар птицю, що ніби співала Нимидориним голосом.

Любка повела батька на кладовище и показала ёму могилу над Нимидорою. Кладовище було обкопане глибоким ровом. На окопі росла густа дереза. З одного боку по окопі росли високі верби. Сонце тільки що сіло за горою и ёго останне рожеве проміння гасло на самих вершечках верб. Любка показала Джері Нимидорину могилу під вербами. Могила вже заросла травою. Микола зняв шапку, перехрестився й похилив голову, держачи обома руками шапку перед собою. Любка плакала. З Миколиних очей покотились дві здорові слёзи и впали у траву.

На дворі було тихо, як у хаті й мертво. В тій тиші було чути, як смерть витала над кладовищем. Микола довго стояв и думав а потім тихо промовив, махнувши рукою :

— Все померло, все померло й сліду не зосталось. Марно перегоріло й перетліло моє життя

и тепер зостався тільки попід, доки ёго не поглине свята земля.

Одначе Микола помилився: з ёго не швидко став попід. Він и сам не добачав, що в ёму ще горів великий жар, як після спалених дубових дров. Під сивим волосям притаїлась здорова, міцна, запекла й правдива душа.

С кладовища Микола пішов до священника и найняв панахиду за Нимидору. Любка пішла до дому, ввійшла в хату, зглянулась с чоловіком и перекинулась кількома словами.

— Це батько твій прийшов! промовив чоловік.

— Здається, батько, бо дуже плаче за матірю, промовила Любка.

— Де ж це ходив твій батько так довго? Мабуть десь бурлакував, спитав чоловік.

— Бог ёго зна, де він ходив, покинувши нас. А що вже мати наплакалась та набралася лиха, то мабуть нікому не доводилось так бідувати, як матері.

— Та мабуть батько не од добра втікав. Адже ж и Кавун утік: повтікали й инчі наші вербівці, говорив чоловік.

Микола остався жити при своїй дочці. Дітям с початку було дуже чудно. Любка першої ночі таки добре боялася: для неї все здавалось, що до іх убрався якийсь бурлака ще й лиха наробить у хаті. Вона насилу привикла звати Миколу

батьком. Він так и zostався для неї чужим чоловіком.

Микола пішов по селу, познаходив старих знайомих людей, почав про все розпитувати, а далі зайшов з ними до шинку та поставив їм з горя такого могоричу, що й сам з ними звалився під лавку и проспав там п'яний цілу ніч.

— Оце, як я здорово запив своє бурлацтво, говорив Микола, встаючи в ранці с під лавки. Не я п'ю, моє горе не!

Цілий тиждень Микола запивав своє гірке бурлацтво и приходив до дому п'яний. Дочка й зять зглядались між собою и мусіли мовчати. Зять знав, що він живе в тестя в приймах.

— Не сердьтесь, діти! говорив до їх Джеря: проп'ю свою біду, та й закаюсь пити, поки й мого віку.

Микола й справді швидко закаявся пити; за свої гроші купив конячку з візком и почав хазяїнувати. Їго натура, як велика річка після весни, почала входити в свої береги, але часом в-ряди-годи знов виходила з берегів и розливалася бурлацтвом, доки зовсім не заспокоїлась на старість.

Тим часом на селі завелися нові порядки: вже завели волость и громада вибрала головою одного багатого чоловіка й поклала йому плату на рік двісті карбованців. Голова зараз почув, де раки зімують, и почав с писарем по троху обкрадати громадський скарб, стояв за свій багатий рід

и всі громадські повинності скидав на вбогих хазяїнів.

Раз голова прислав до Миколи десяцького, щоб він дав свого коня під станового.

Микола знав, що коні самого голови и ёго багаті рідні стоять дома в повітках.

— Нехай голова дає свої коні або пошле до своєї рідні! сердито одказав Джеря.

Голова прислав до Миколи десяцького вдруге. Микола дав коня, але зараз пішов до шинку, де було чимало громадян, и почав нарікати на голову за те, що він усю громадську вагу скидає на бідних хазяїнів, а собі вже поставив нову хату с світлицею та с кімнатою, наче панську економію.

— Голова краде наші гроші, а ми мовчимо. Він швидко переведе наші коні й худобу, а ми будемо ёму на все наставати. Хіба таки в нас на селі й людей нема! Даймо чередникови сто карбованців, то він буде таким самим головою ще й спасибі скаже! Скиньмо ёго, иродового сина! нехай знає, що громада великий чоловік.

— То й скиньмо! Правду ти, Миколо, кажеш! Чи вже ж таки в нас на селі доброго чоловіка не знайдеться. Виберімо ще вбогого. Бачили вже багатих в головах, побачимо й бідних!

Старий аж трухлявий жид, той самий, що колись брав у заставу одержу старого Джері, як Микола женився, налив Миколі пів кварта горілки и трохи не долив.

— Чом же ти не доливаєш, вражий сину! крикнув Микола на жида: ти думаєш, що я не знаю, скільки ти заробляєш на тих недоливках?

— А скільки я заробляю на тих недоливках! спитав старий шинкар. Бодай міні Бог не долив стільки віку, скільки я тобі не доливаю.

— Прийшлось би тобі давно пропасти, сміявся Микола: ти не доливаєш на сто карбованців на рік.

— Ойвай! куди пак на сто кирбованців! Як би тому була правда, я б досі був багатим купцем.

— Давай ще пів кварти! крикнув Микола.

Жид налив пів кварти и не долив на цілий палець. Він бачив, що Микола вже був трохи п'яний. Для п'яних він не тільки не доливав, а ще й води підливав.

— Доливай, прирова душе! крикнув Микола.

— Ну! як доливай? Хіба я не налив? промовив жид и підлив ще дві краплі для людського ока.

Микола вхопив квартиру и кинув нею жидови в лице. Горівка потекла ёму по лиці й по бороді, залила очі й рот. Жид прискав, як кіт, що понюхав перцю.

— Потривай же ти, псявіро! не будеш ти сидіти в наших шинках. Ти думаєш, ми не знаємо, скільки відер горівки ти дав голові та писареві! Скинемо ми й тебе с парафії, як и го-

лову. Сам сяду в громадському шинку, а тебе не пущу.

— Хто тобі забороняє? сїдай, про мене, сам ще й дочку свою посади, зачав шинкар.

Громада зібралася в волость и загула, як бджоли в улийку. Багатого голову скинули и вибрали головою чередника. Всі громадські шинки пооднімали од жидів и оддали двом чоловікам, таки вербівським. Старий жид уже расплодив у Вербівці ціле жидівське гніздо. Ёго три сини держали шинки й крамниці, а в кожного сина куївдилося в хаті ціле гніздо жиденят. Старий жид рвав на собі волося и проклинав Джерю на всі застави.

Тим часом почали наділяти селян землею. Пан забрав собі кращі землі по долині, понад річкою, а половина села мусіла забрати землю на самих шпильях понад крутими балками. Одна така гора припала й Джері и ёго зятеви. Та гора була така крута, що в великі дощі ріля скочувалась з водою у низ, а воли ледві тягли плуга по косогору. Окрім того під панські землі одійшов ліс, а в тому лісі були людські сади. Ті сади належали хазяїнам спокон віку. Вони росли на балці серед густого лісу. Там був и садок Джерин, там стояла з давніх давен пасіка ёго батька.

— Панове громада! говорив Джеря людям. Пан хоче нас скривдити, та ми того не попустимо. За що ми будемо платити такі навіжені гроші? Чи

вже за ті лісі гори! Як собі пан схоче, а я не хочу брати того поля, не буду навіть цього літа сіяти на ёму хліба, а хто посіє хліб, то буде ворог громаді!

— То й не сіймо! гукнула громада: а хто почне орати, тому ми полатаємо киями боки. Треба подавати лист на пана и за поле, и за наші батьківські сади.

— А вже ж треба! Минулася панщина; тепер и ми пани и свого докажемо, говорив Микола.

Громада й справді того року не орала й не сіяла хліба на тому полі.

Тим часом пан поїхав до міста и пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду. Мирований посередник потяг руку за паном, и Миколу с кількома ватажками звязали, одвели до міста и посадили в тюрму.

— От тобі й воля! говорив Джеря; от тобі й вернувся до господи! И на що було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят от Бога и од людей!

Половина села не орала й не сіяла того року. Пан не хотів брати назад того поля. Так воно й стояло ціле літо толокою.

Тим часом и в других селах люде не хотіли брати поля; и в других селах давали ім землю неродючу. С столиці прислали повірочну комісію. Комісія розібрала дію вербівських селян и звеліла наділити їх кращою землею. Ім повертали навіть ті хутори й сади в лісах, що польські пани

ще попереду од їх поодбїрали. Джерю випустили с тюрми на волю. Пан зненавидїв ёго и не знав, як ёго викурити с села, а Джеря обходив панський двір десятою улицею и зарікся навіть заробляти хлїб на панському полі. С того часу Джеря як тільки було почує дзвоник станового або справника, то зараз тікає с села в хутір у лїс.

И до кінця свого віку Джеря йшов проти панів та жидів. Чи вивозив він на ярмарок картоплю, цибулю, капусту або огірки, він ніколи не продавав панам, одказував їм грубо, сердито, з великою злістю, мало не проганяв їх од воза. Жиди підпоювали декотрих громадян, підбивали їх оддати їм громадські шинки, та нічого не вдїяли. Джеря підбив громаду подати губернаторови лист, щоб жидів зовсім виселити с села.

В Вербівці настав молодий пін и почав брати велику плату за треби. Джеря перестав ходити до церкви, и як було вглядить попа, то зараз хапається за свою кишеню. В рядигоди одначе Микола молився Богу в пасіці християчись та кланяючись до схід сонця.

На старості лїт Джеря любив довгими зімними вечорами розказувати дочці й онукам, де вїв був, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми стрічався. Діти слухали й засипали кругом ёго и на ёго руках.

Пішли инчі часи, пішли инчі люде. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою

у ночі при місяцеві, як людський хліб стояв не жятий, гнувся до долу й висипався, а люде на панщині хватали серпами панський хліб. Тепер стало діло навиворіт: на людському полі стояли полукіпки, а панський хліб стояв незжятий. Пани, в тяжку для селян годину, почали наймати зімою строкових на жнивняний час за нікчемну плату и накладали велику пеню на того, хто пропускав у жнива дні. Стала знов маленька панщина: це стали в польских панів звісні порціі...

Джера вговорював людей не ставати на ті порціі, а сам перебрався на все літо в свій хуторець, в садок, де він розвів чималу пасіку. Він був за пасічника и в других пасіках, що стояли близько од ёго пасіки.

Був пишний тихий літній вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джера сидів у своїй пасіці коло курева с своїми малими онуками. Невеличка пасіка стояла в балці на косогорі в садочку, а проти неі, на другий бік балки, тяглася крута гора, як стіна, вся зверху вкрита густим лісом, а низу густою ліщиною.

Коло пасіки росли на балці старі сади; а між ними подекуди стояли здорові старі дуби з густим темним листом, ніби скелі. Балка, вкрита садами, видалася попід горою и ховалась далеко, далеко в старому липовому лісі. В садках було ще знать окопи, та ями, зарослі терном та ліщиною. То було померше село, може ще нещасливіше, ніж була

Вербівка, може знесене татарським або ляхівським мечем та огнем.

Невеличка Джерина пасіка була обгорожена низьким тином и обставляна од півночі очеретом. Коло очеретяної стіни притулився курінь. Під улийками вилися розчищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низький хрест, з двома дошками, прибитими од верхнього кінця хреста на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видно образ Зосими й Савватія. Під хрестом стояло корито з водою для бджіл.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхлявши густе гілля в пасіку над улийки. За пасікою зеленів маленький бантан. Довге гарбузиня вилізло на курінь, и почеплялось по тину. На самому куріні білів здоровий гарбуз, неначе виліз, щоб погріти свої боки на сонці. В одному кутку коло ворітець тліло курево, и легенький дим вився в гору и ховався в густому гіллі старої груші. Джеря сидів на пні коло огню и держав на руках маленького замурзаного хлопчика. Коло його сиділо дві дівчинки, а старший хлопець з батогом в руках стояв проти діда и не зводив з його очей. Джеря був сивий аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а с під їх и тепер блищали темні, як терен, грізні очі. Довгі сиві вуси спускались в низ, а голова, вся вкрита волоссям, біліла як, вишневий цвіт. На підбороді й на щоках блищали пеньки білого волосся, не-

наче виступили з лица краплі роси. Їго лице й тепер було сміливе й горде. Сорочка його дуже біліла проти зеленої трави та зеленої груші.

Любка стояла під гілям груші, схиливши голову на одну руку и підперши щоку рукою. Дід роздав онукам по огіркови и все розказував ім про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали неначе яку дивну казку та все росчитували діда про морську чудну та страшну рибу та про море. Мале дитя заснуло на його руках.

А в пасіці гули в улійках бджоли якимсь густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди ліниво лазили кілки бджіл. Дві-три бджолі снували ліниво понад хрестом та й ті попадали в вічка. В пасіці пахло медом, пахло молодою травою та квітками. Серед пасіки десь узялась кавуняча бадилля, сплилася с широким листом огірка и побігла до одного улійка довгою зеленою стежкою. Між уліками зеленіла трава, синіли довгими рядочками сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червоніли, ніби кров'яні краплі, червона смілка, жовтів кущик дроку. Над пасікою лежала тиша, розкішна вечірня тиша. Сонце косим промінням пробилось червоним огнем під яблунами, та важкими дубами, запалило світом зелену траву, улійки, зелений лист на грушах и облило сивого діда рожевим світом. Проти сонця, проти ясного заходу, чорніли стов-

бурі дубів та груш, неначе вилиті з важкого ча-
вуна, а товста порепана дубова кора ніби жевріла
жаром.

Вже сонце зайшло, вже сон розлився над гу-
стими садами, над густим лісом, а дід усе роска-
зував, а діти все слухали, а бджоли все гули,
ніби гула золотими струнами кобза, приграючи до
чудової казки-пісні пасішника Миколи Джері.

THE HISTORY OF THE
CITY OF LONDON
FROM THE FOUNDATION
TO THE PRESENT
BY
JOHN STOW
1618

БИБЛІОГРАФІЯ.

Узнаючи важність повної бібліографії — подаємо по можності як найдокладніший спис книжок, які появились у нашім письменстві. С книжок, що появились на чужих мовах, подаємо тільки важніші с тих, що відносяться до нашого народу.

Місяць Листопад и Грудень 1877 р.

Руська бібліографія:

— **Скошений цвіт.** (Виімок з галицьких образків) написав *Василь Барвінок*. У Львові. З друкарні товариства им. Шевченка під зарядом Фр. Сарницького. 1877. — Сторін 139 в 8-ку. Ціна 1 злр. а. в. Дістати можна в редакції „Правди“ и в Товаристві „Просвіта“.

— **Письма К. Н. Устияновича. Часть III. Ярополк I. Святославич великий князь київський.** Трагедія в 6-ти дійствах. Преміована товариством „Руська Бесіда“ у Львові. Власність Бесіди. У Львові 1877. З друкарні Товариства имени Шевченка, під зарядом Фр. Сарницького. — Сторін 182 в 16-ку. Ціна 60 кр. а. в. Дістати можна в „Руській Бесіді“ (ул. краківська Ч. 14.).

— **Маруся и Салдацькій патреть.** Повѣсти *Григорія Квятки (Основяненка)*. Львѡвъ, 1877. Накладомъ Игн. Онышкевича. Зъ печатнѣ Института Ставропигійского. — Стор. 85 в 8-ку. Ціна 25 кр. а. в. Дістати можна в Ставропигійській книгарні. Ся книжка е передруком з 2-го тому „Руск-оі Бібліотек-и“ Гн. Онышкевича.

— **Письма Ивана Франка. II. Бориславъ.** Картины зъ житя пѣдгѣрського народа. Передрукъ зъ „Друга“. Львѣвъ 1877. Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка, пѣдъ зарядомъ Фр. Сарницкого. — Сторін 171 в 16-ку.

— **Поезіи Евгенія Згарского.** Цѣна 30 кр. а. в. Львѣвъ, 1877. Накладомъ автора. Зъ печатнѣ Института Ставропигійского, пѣдъ управл. Стеф. Гучковского. — Сторін 109 в 16-ку. Друковано в 2000 прим. Дістати можна в книгарнѣ Ставропигійській.

— **Подорожъ до Риму!** Отвертый листъ до Ёго Высокопреосвященства куръ Іосифа Сембратовича Метрополита галицкои Руси. Заходомъ Н. Б. Львѣвъ 1877. Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка пѣдъ зарядомъ Фр. Сарницкого. — Сторін 14 в 16-ку. Ціна 5 кр. а. в.

— **Соціялисты межи семинаристами?!** Студія на нашѣмъ церковно-народнѣмъ поли. Призбирана *О. Обачнымъ*. Накладомъ Микиты Борецкого. Львѣвъ 1877. Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка, пѣдъ зарядомъ Фр. Сарницкого. — Сторін 38 в 8-ку. Друковано в 1000 прим. Дістати можна в канцеляриі друкарнѣ „Товариства им. Шевченка“ (ул. Крива Ч. 2).

— **Ицко — свать**, комедія въ однѣмъ дѣйствію. Написавъ *Изидоръ Трембицкій*. Коломыя. Зъ печатнѣ и накладомъ Михаила Бѣлоуса. 1877. — Сторін 28 в малу 8-ку. Ціна 6 кр. а. в. Дістати можна у накладці.

— **До Высокопреподобного Крылошанина Отца Михаила Сѣнгалевица** яко предсѣдателя комисіи фонда вдовичо-сиротиньского Архідієзєсіи Львѣвскои и директора заведеня рѣльничо-кредитового для Галичины и Буковины. Львѣвъ. Накладомъ Плятона Торлицкого. 1877. — Се є отвертый лист на 2 картках вел. VIII-ки. Дістати можна в книгарнѣ Рихтера. Ціна 5 кр. а. в.

— **Изд. Общ. им. М. Качк. Книжочка за мѣс. Липень и Серпень 1877. Повѣсти для русскихъ селянъ и мѣщанъ.** Накладомъ Общ. им. Мих. Качк. — Цѣна 22 кр. Львовъ, 1877. Изъ печ. Став. Инст., подъ управл. Ст. Гучк. За ред. ѳтновѣдае В. М. Площ., м. пр. Общ. — Містить: Понехайко. Оповѣданье *Е. Згарского*. — Святое Писаніе. Повѣстка *Дмитра Вѣнцковскаго*. — Справедливый судъ, або укарана гордость. Повѣсть *О. О. Гва*. — Выгодованка. *Ча*. — О слуханью службы божои. *Ча*. — Пустынникъ и медвѣдь. — Розумный пожитокъ изъ грошей. — Сторін 111 в 16-ку. Друковано в 8.000 прим.

— **Изд. Общ. им. М. Качк. Книжочка за мѣс. Вересень, 1877. Земля наша Мати.** (Съ додаткомъ „Статутѳвъ для Читальней“, тоже „Уставѳвъ о лихвѣ и пьянствѣ и прч.) Накл. Общ. им. Мих. Качк. — Цѣна 10 кр. Львовъ, 1877. Изъ печ. Ст. Ин., п. уп. Ст. Гуч. За ред. ѳтн. В. М. Пл., предѣдатель Об. — Містить: Земля — наша мати. *Донгинъ Бѣлинкевичъ*. — Статуты читальни въ селѣ Н. Н. (або въ мѣстѣ Н. Н.). — Уставы о лихвѣ и пьянствѣ. — Сварня домашнихъ звѣрятъ. — Богъ не оставяе сирѳтъ. *Петерсенъ*. — На окладинці кінцевій: „Вѣсти изъ центр. выд. Общ. им. Мих. Качк.“ — Сторін 47 в 16-ку. Друковано в 8.000 прим.

— **Изд. Общ. им. М. Качк. Книж. за мѣс. Октобрій, 1877. Корова молоко и паша.** Накл. Об. им. М. Кач. — Цѣна 10 кр. Львовъ, 1877. Изъ печ. Ст. Ин., п. уп. Ст. Гуч. За ред. ѳтн. В. М. Пл., пр. Об. — Сторін 47 в 16-ку. Друковано в 8.000 прим. В текстѣ 4 дереворити.

— **Изд. Общ. им. М. Качк. Книж. за мѣс. Новембрій, 1877. Максимъ - богачъ або божіи суды.** Образецъ изъ хлопекаго житъя зъ давнѣйшихъ часѳвъ. Накл. Об. им. М. Кач. — Цѣна 12 кр. Львовъ 1877. Изъ

печ. Ст. Ин., п. ун. Ст. Гуч. За ред. ђтп. В. М. Пл., пр. Об. — Автор Иван Наумович. — Сторін 66 в 16 ку. Друковано в 8000 прим. До брошурки доданий дереворит.

— **Временникъ Института Ставропигійского** съ мѣсяцесловомъ на годъ 1878 (имѣющій 365 дней). Годъ изданія пятнадцатый. Цѣна 50 кр. а. в. Львовъ. Изъ типографіи Ставропигійского Института, подъ управленіемъ Ст. Гучковского. На відворотній стороні дереворит представляющий церков волоську. Окрім звичайної часті календарської містить „часть поучительную и забавную“: Общія правила для сохраненія здоровья. Замѣчанія господарскія. — Почтиліонъ. — Ода до „Правды“ (вірш). Въ чужинѣ (вірш) *Іоаннъ Озаркевичъ*. — Анекдоты. — Турція и ея войны съ Россією. — Законъ зъ дня 19 Іюля 1877. (В. З. Д. ч. 66). (В. З. Д. ч. 67). Акты относящіися къ исторіи Южно-западной Руси. — Институтъ Ставропигійскій во Львовѣ. — Сторін 136 + анонси.

— **Схиматизмъ всего клира руского-католического епархіи перемыской** на годъ отъ Рожд. Христ. 1877. Въ Перемишли Типомъ руского Собора Крилоса Перемыского 1877. — Сторін 354 в 8-ку. При більшій часті поединчих сел додані цінні историчні записки, як про закладини села, школи, про фундацію церкви, про дотацию парохій и т. и. Дістати можна у Д-ра Уляна Никоровича професора права церковного в Перемишли.

— **Выклады о малоземельномъ господарствѣ.** Написалъ *Игнатій Галька*. Львовъ. Типографія Института Ставропигійского, подъ управленіемъ Ст. Гучковского. 1877. — Сторін 184 в 16-ку. Ціна 40 кр.

— **Руска Читанка для второй класы шкѣлъ народныхъ** въ королевствѣ Галиціи и Лодомеріи и въ великомъ княжествѣ Краковскомъ. — Цѣна зъ опра-

вою 28 кр. а. в. У Львовѣ. Въ цѣс. кор. накладѣ шкѣльныхъ книжокъ Ставропигійскаго Института. 1877. Съ печатнѣ Института Ставропигійскаго, подѣ зарядомъ Стефанъ Гучковскаго. — Сторін 184 в 16-ку.

— **Рускій букварь для шкѣль людовыхъ.** Стоить оправный 30 кр. Львовѣ. Въ цѣс. кор. накладѣ шкѣльныхъ книжокъ Ставропигійскаго Института. 1877. — Стор. 103 в малу 8-ку.

— **Исторія библійна старого и нового завѣта для шкѣль народныхъ.** Съ 111 образками и картою Палестины. Цѣна зъ оправою 65 кр. а. в. У Львовѣ. Въ цѣс. кор. накладѣ шкѣльныхъ книжокъ Ставропигійскаго Института 1877. — Сторін 286 в 8-ку з дереворитами в текстѣ и осѣбно доданою картою: „Египтъ и Канаанъ“.

Музыкалія :

— **Завѣщаніе моимъ землякамъ на Украинѣ.** Т. *Шевченка.* Басове сольо въ сопроводѣ двохъ хоровъ и форте-пана. Музыка *М. Вербицкаго.* Львовѣ. Накладомъ редакціи „Газеты Школьной“. Цѣна прим. 50 кр. Зъ литогр. Андр. Косткевича. — Сторін 7. Дістати можна в бюрі редакціи „Газеты Школьной“.

— **Подгоряне** мельодрама въ 3. дѣйствіяхъ *И. Гушалевича.* Витягъ фортепьяновій съ словами музыка *М. Вербицкаго.* Львовѣ. Изданіе *Д. И. Ч.* и *В. Г. М.* Цѣна прим. 1.20 кр. Зъ литогр. Андр. Косткевича. — Сторін 26. Дістати можна в Товар. „Просвіта“.

Россійська бібліографія :

— **Малорусскія народныя пѣсни по списку XVI вѣка.** Текстъ и примѣчанія. *А. Потебни.* В. 1877 г. — Ціна 40 коп., с перес. 60 коп. Дістати можна у *М. Стасіюлевича,* книгаря в Петербурзі, Вас. Остр., 2-я л., 7.

„Правда“ Часть лит. том I.

— **Южно-русскій орнаментъ.** Собралъ *Ф. К. Волковъ.* Кіевъ 1877 г. — Ціна 2 руб. 60 коп., с перес. 3 руб. Дістати можна у М. Стасюлевича в Петербурзі.

— **Сочиненія Г. П. Данилевскаго въ четырехъ томахъ.** 8 д., Спб. 1877 г. — Том I. (410 стор.) Роман: Бѣглые въ Новороссіи. — Оповіданя: Семейная старина, Прабабушка, Тѣнь прадѣда, Бабушкинъ рай. Украинскія сказки. — Том II. (400 стр.). Роман: Воля (Бѣглые воротились). — Оповіданя: Старосвѣтскій маляръ, Село Сорокопановка, Феничка, Екатерина Великая на Дніпрѣ. — Том III. (402 стор.). Роман: Новыя мѣста. — Оповіданя: Бѣглый Лаврушка. — Зѣ XVII. віку: Первый выпускъ сокола, Вечеръ въ теремѣ царя Алексѣя Михайловича. — Четыре времени года украинской охоты, Святочная легенда. — Том IV. (440 стор.) Роман: Девятый валь (изъ лѣтописей женскаго монастыря). — Ціна за усі чотири томи 6 рублів; на пересилку почтову додається за 5 фунтів. Дістати можна у М. Стасюлевича в Петербурзі.

— **О народной одеждѣ и убранствѣ Русиновъ или Русскихъ въ Галичинѣ и сѣверо-восточной Венгріи.** *Я. О. Головацкаго.* С. Петербургъ. №. 32. Типографія В. Киршбаума, въ д. Министер. флн., на Дворц. площ. 1877. На відворотній стороні: Печатано по распоряженію Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. — Сторін 85 в велику 8-ку. До книжки додано 5 литографичних образків. Ціна 65 кр. а. в. Дістати можна в книгарні Ставропигійській и в книгарні Миликовського у Львові.

— **Изъ записокъ по русской грамматикѣ.** Сочин. *А. Потебни.* 1877 г. I. Введеніе. — Ціна 1 руб., с перес. 1 руб. 25 коп. — II. Составные члены предложенья и ихъ замѣны въ русскомъ языкѣ. — Ціна 3 руб., с перес. 3 руб. 50 коп. Дістати можна у М. Стасюлевича в Петербурзі.

— **Къ исторіи звуковъ русскаго языка.** Сочин. А. *Потебни.* 1877 г. — Ціна 1 руб. 50 коп., с перес. 1 руб. 75 коп. Дістати можна у М. Стасюлевича в Петербурзі.

— **О миѣическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій.** Сочин. А. *Потебни.* 1877 г. — Ціна 1 руб., с перес. 1 руб. 50 коп. Дістати можна у М. Стасюлевича в Петербурзі.

— **Завѣщаніе Каина.** Галицкіе разказы. *Сахеръ-Мазохъ.* М. 1877 г. — Ціна 2 руб., с перес. 2 руб. 25 коп. Дістати можна у М. Стасюлевича в Петербурзі.

Польска бібліографія:

— **Księżdźowna.** Powieść Galicyjska przez *Marjana Gorzkowskiego.* Kraków. Nakładem Autora. Druk W. Korneckiego. 1877. — Сторін 216 в 8-ку. Ціна 1 зр. 20 кр. Дістати можна в книгарні Вильда.

— **Wycieczki po wschodnich Karpatach.** Przez *Józefa Dziędzielewicza.* Osobna odbitka z Roczника Tatrzańського 1877 г. Kraków. W drukarni Wł. L. Anczyca i Spółki 1877. — Сторін 40 в вел. 8-ку. Ціна 60 кр. Дістати можна в книгарні Вильда.

Місяць Січень и Лютий 1878 р.

Руська бібліографія:

— **Наші просвітні починки.** Критичний озирк подав *Д... Т...* Львів. Накладом Тимона Завістяка 1877. З друкарні Товариства имени Шевченка, під зарядом Фр. Сарницького. — Сторін 55 в 8-ку. Друковано в 400 прим.

— **Про житє.** Написавъ *В. Т. Коштомъ* и заходомъ Товариства „*Просвѣта*“. Книжочка 48. У Львовѣ. Зъ

друкарні Товариства имени Шевченка, підъ зарядомъ Фр. Сарницкого. 1878. — Сторін 35 в 16-ку. Ціна 8 кр. а. в. Друковано в 4000 прим.

— **О розумнѣмъ вихованью дѣтей. I.** Виховане немовлятка. Цѣна 12 кр. а. в. Львѣвъ 1878. Зъ друкарні „Товариства имени Шевченка, підъ зарядомъ Фр. Сарницкого. Накладомъ редакціи „Газеты Школьной“. — Сторін 39 в малу 8-ку. Дістати можна в редакціи Газет и Школьной-ої (ул. Галицька ч. 18).

— **Надельмаєръ апостоль свободы.** Цѣкава исторія зъ житя соціялиста. Зъ нѣмецкого, пѣсля *От. Мозера* переложивъ *Мих. Царъ*. Цѣна 10 кр. а. в. Львѣвъ, 1878. Зъ друкарні „Тов. им. Шевч.“, підъ зар. Фр. Сарн. Накладомъ редакціи „Газеты Школьной“. На відворотній стороні: За призволенемъ Автора. — Сторін 32 в малу 8-ку. Дістати можна в бюрі редакціи „Газ. Школь.“

— **Миръ вамъ братья! Памятка 3. мая 1848.** Написано Авторомъ „*Справы въ селѣ Клеботинѣ*“. Цѣна 25 кр. Львѣвъ, 1878. Накладомъ администраціи „Науки“. Типографія Института Ставропигійского, подъ управленіемъ Ст. Гучковского. На відворотній стороні: „Всѣ права застережени“. — Сторін 95 в малу 8-ку. Дістати можна в книгарні Ставропигійській.

— **Изд. Общ. им. М. Качк. Книж. за мѣс. Декембрій, 1877. Крѣпкая воля и неутомимый трудъ.** Накл. Об. им. М. Кач. — Цѣна 10 кр. Львѣвъ, 1878. Изъ печ. Ст. Ин., н. уп. Ст. Гуч. За ред. ѳтп. В. М. Пл., пр. Об. — Містить: Що може у чоловіка крѣпка воля и неутомимый трудъ. 1. Илія Говъ (Howe). 2. Еллигу Бурритъ, коваль ученый, языкословъ и апостоль мира. *Ивана Наумовича*. — Съ концемъ року 1877 від „Выдѣлу Общ. им. Мих. Качк.“ — Стор. 60 в 16-ку. Друковано в 8000 прим. До першої статі додано 5 деревитів.

— Изд. Общ. им. М. Качк. Книж. за мѣс. Януарій, 1878. **Арендарь.** Драма въ 3-хъ актахъ. Накл. Об. им. М. Кач. Цѣна 10 кр. Львѡвъ, 1878. Изъ печ. Ст. Ин., п. ул. Ст. Гуч. За ред. ѡтн. В. М. Пл., пр. Об. — Сторін 56 в 16-ку. Друковано в 8000 прим.

— Благословиши вѣнецъ лѣта благодсти Твоя Господи! **Буковинско-русскій календарь** на обыкновенный годъ 1878 (имѣющій 365 дней.) Изданъ обществомъ „Русская Бесѣда“. Рочникъ V. Черновцѣ. Типографія вдови Іосифи Петровской. — Сей календарь кромѣ звичайної часті календарської, спису ярмарків и т. и. містить такожъ часть „поучительную и забавную“. В склад тої часті входять: Его преосвященство Θεоктисть Блажевичъ Архієпископъ и Митрополитъ Буковини и Далмаціи. *И.* — Герой князь Степанъ Сингеличъ *Д. (англо) М. (лака)*. — Веніяминъ Франклинъ или трудъ и оцандность. (Переводъ изъ французкого.) *В. Ружицкій*. — До Славянъ (вірш). *Исидоръ отъ Декордовъ Пасъчинскій*. — Моя думка (вірш). *Исидоръ Р. Пасъчинскій*. — Фанаріоты въ Болгаріи. *Данило Млака*. — На Днѣпрѣ (вірш). *Исидоръ Р. Пасъчинскій*. — Сынъ Бескидовъ (вірш). *Исидоръ Р. Пасъчинскій*. — Изъ устъ народа I, II, III. Списавъ *И. Кумановскій*. — Ой чому я не лѣтаю? (вірш.) *И. Р. Пасъчинскій*. — Поворотъ вояка на родину. (вірш.) *Исидоръ Р. Пасъчинскій*. — Се не ста Л. (вірш.) *И. Р. Пасъчинскій*. — Сербска веснянка. (Думка.) *Исидоръ Р. Пасъчинскій*. — Згирця *И. Р. Пасъчинскій*. — Загадки. Собравъ *И. В. Т.* — Составъ комитета Общества „Русская Бесѣда“ на годъ 1877/8. — До книжки доданий литографований портрет Метрополита Θεоктиста. Сторін 87 в 8-ку. Дістати можна в „Русскій Бесіді“ в Чернівцях.

— **Д-ра Юрія Курція Греца граматака для шкѡлъ гимназіяльныхъ.** Пѡсля дванацятого, при удѣлѣ Д-ра Верн-Герта, поправленого выдана для молодежи руской

приладивъ за дозволомъ автора *Алек. Борковскій*. У Львовѣ. Накладомъ ц. к. Рады шкѣльної краєвої. Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка, пѣдъ зарядомъ Фр. Сарницкого. — Ся друга часть грамматики обіймає сторін 217—440 + VI. Ціна 2 злр. 80 кр. а. в Дістати можна в Товаристві „Просвіта“. Друковано в 500 прим.

Музыкалія:

— **12 українскихъ шумокъ изъ самыхъ любимыхъ українскихъ пѣсень** для фортепяно въ 2 руки — укладу *Михайла Завадскаго*. — Ціна: Nr. 1, 2, 3, 8 и 12 по 75 коп. Nr. 4, 5, 6, 7, 9 и 10 по 60 коп. Nr. 11 — 90 коп. Всі разом 8 руб. с пересилкою. Дістати можна у видавці Б. Корейво в Київі, в Гебетнера и Вольфа в Варшаві (с котрою то книгарнею стоять в звязі львівські книгарні Губриновича и Шмидта, Сейфарта и Чайковського, Рихтера, Книгарня польска и В. Белзи).

— **Малороссійскія пѣсни**. Сочиненія *Н. Лисенка*. Для фортепяно въ 2 руки. Nr. Nr. 1. Хлопче молодче який ти ледащо; ціна 60 коп. — 2. По малу малу братіку грай; ціна 45 коп. — 3. Пишла мати на село; ціна 45 коп. — 4. Сонце низенько, вечіръ близенько; ц. 30 коп. — 5. Ой чия ты дивчино, чия ты; ц. 45 коп. — 6. Та казала мени Солоха прийды; ц. 45 коп. — Всі разом 1 руб. 80 коп. Дістати можна у видавці Б. Корейво в Київі, в Гебетнера и Вольфа в Варшаві.

— **Кадриль изъ любимыхъ мотывовъ українскихъ пѣсень** для фортепяно въ 2 руки. Сочиненіе *Э. Орловскаго*. 1. Кармелюкъ (Повернувся я съ Сибири). 2. Ой за гаємъ, гаємъ. 3. Ой місяцю місяченьку. 4. Ой важу, важу на ту дивчину вражу и Ой дивчина Орлыця. 5. Казавъ мини батько, щобъ я оженився. 6. Дидь рудый баба руда; Якъ до тебе ходити и Турманъ яромъ котиться. — Ціна 60 коп. Дістати можна

у видавці Б. Корейво в Києві, в Гебетнера и Вольфа в Варшаві.

— **Святой Боже** памяти Высокопреподобного О. Луки Пипана вице-ректора гр. каѳ. сѣменища на 4 мужескіи голоса уложивъ *Викторъ Матюкъ* слущ. св. богословія. Львѳвъ. Цѣна 25 кр. Зъ Литогр. А. Косткевича. — Партитура и 4 голоса. Дістати можна в книгарні Ставропигийській.

— *Lipiński Alojzy. Ne rody sia krasnym ale szczasnym.* Op. 65. **Dumka i kołomyjki.** (Ruthenische Volksmelodien). — Сторін 4. Ціна 60 кр. Дістати можна в книгарні Вильда.

Россійська бібліографія :

— **Кобзарь П. П. Артемовскаго - Гулака.** 1878. — Ціна 20 кр., с пер. 35 коп. Дістати можна у Сталюевича в Петербурзі.

— **Славянскій сборникъ, томъ II.,** съ приложеніємъ этнографической карты русскаго населенія въ Галичинѣ, сѣв.-вост. Угрии и „Буковинѣ“. Изданіе спб. славянскаго благотвор. общества. Спб. 1878 г. — Ціна 3 р., с пер. 3 р. 50 коп. Дістати можна у Стасюевича в Петербурзі.

— **Статистическое обозрѣніе Россійской Имперіи.** Составилъ *В. де-Ливронъ*, дѣйст. членъ И. Р. Географическаго Общества. — Ціна 3 р., с перес. 3 р. 50 к. Дістати можна у Стасюевича в Петербурзі.

— **Максимовичъ. Собраніе сочиненій Т. 1-й.** Отдѣлъ Историческій. Ц. 4 р. **Т. 2-й.** Отдѣлы: Историко-топографическій, археологическій и этнографическій (Кіевъ и его окрестности) К. 1878 г. Ц. 3 р. съ пер. 3 руб. 40 коп. — Дістати можна у Н. Я. Оглобина в Києві, „на Крещатикѣ д. №. 30-й“.

— **Труды третьяго Археологическаго съѣзда въ Россіи,** бывшаго въ Кіевѣ въ 1874 г. въ августѣ, съ

рисунками въ текстѣ и съ отдѣльнымъ атласомъ, заключающимъ въ себѣ 25 табл. 2 т. въ 4 д, листа К, 1878 г. — Ціна 25 руб. Дістати можна у Н. Я. Оглобина в Киіві, на „Крещатикѣ д. Nr. 30-ій.“

— **Сементовскій. Киівъ, его святаыня, древности, достопамятности и свѣдѣнія** необходимыя для его почитателей и путешественниковъ, изд. 5-е. — Ц. 2 руб. Дістати можна у Н. Я. Оглобина в Киіві, „на Крещатикѣ д. Nr. 30-й.“

Польска библиографія:

— **Nędza na Fusi**, Obrazki z życia wiejskiego, skreślił *Dr. H. Jasiński*. Lwów. Nakładem „Gazety Narodowej“. 1878. Z drukarni Gaz. narod. J. Dobrzańskiego i K. Gromana 1877. — Сторін 238 в 16-ку. Ціна 1 злр. 60 кр. Дістати можна в книгарні Вильда.

ПРО ПОВИТ МУЖИКІВ У ФРАНЦІИ

написав після французьких жерел

М. А. Ковшевич.

To be, or not to be! that is the question.
Shakespeare.

Коли хочете пізнати найтайнішу гадку и пристрасть мужика французького, прийдіть в неділю на село. Ось він иде перед вами. Вже пополудни; жінка пійшла на вечірню, а він иде побачити свою панію... Яку? питаєте... Землю свою... Має він волю сего дня, може після впадоби: ити або й ні. Чи ж не ходить там кожної днини? Або ж не ходить и за инчими орудками?.. Правда... але передовсім піде він там... А вже ж не буде там орати ні сіяти, бо прибраний по недільному, на нім чистенька блюза и сорочка. При тім що не підійде трохи, то вирве який поганий бурян або хопту, та викине каміньчик... То знов заложить руки навхрест и стає, глядить поважно, мовчливо. Дивиться довго — дуже довго, и мабуть не тямить себе... А опісля, скоро тільки побачить, що хто придивлюєся або підходить, мало-по-малу наворачтає назад... За кільканайцять стай ще то пристане, то обернеся, та кине на свою землю останнім поглядом ока, поглядом глибоким та сумним, — а хто ёму приглянеся... побачить ёго страсть, цілу ёго душу, ёго прихильність, ёго щирість... Чи ж то не той знак любові,

по котрїм пізнаєте ёго на цілім світі? Саме той — кажу вам... Бо тій земельці того й потреба, щоби зродила... бо инакше не видасть нічого отся худа земля французька — без худоби и погною. А віддасть вона щедро за щирю любов!

Земля Франції приналежить до 20,000.000 мужиків, що її обробляють; земля в Англії до аристократії з 32.000 осіб, а між тими є ще 12.000 корпорацій.

Англичане, саме так як и Німці, вандрують там, де транїться нажива або лучший хосен. Звуть вони свою землю краєм, у первих є то: England, Scotland and Ireland, себ-то: край англійський, шкочький та й ирлянський (нещасний!), у других же: Deutschland або Holland у їх побратимів.

У Французів вона передвсім: la patrie (вітчина), и стоїть за одно з назвищем: la France. У них то держиться чоловік землі, и не покидає її, саме так, неначе б Француз посватав сю землю на всю жизнь аж до могили.

Франція — то земля рівної справедливості, що опираєся на її правах. Вона признала землю за тим, хто коло неї в поті чола працює... Англія — противно. Сей край признав її за паном, а вивлащив мужика; землю там обробляють лишень люде робочі (working countrymen) або робітники... Яка ж то важка ріжниця моральна!..

Яка би ні була власність, велика чи мала, — вона підносить духа... Сей що не поважав би навіть себе самого, поважає и шанує себе за-для своєї власності..

Дрібна поземельна власність — не новина у Франції... Деякі думають, що вона настала після одного великого перевороту суспільного за революції. Но воно на ділі не так. Революція найшла вже приготовлену для себе землю и вона сама з неї вийшла. Ще року

1785 дивувався Arthur Young, знаменитий знавця сих обставин, наколи побачив, що земля так поділена; ба навіть вже р. 1697-го жалуєся Boisguillebert на те, що поменші посідачі дійшли під панованем Людовика XIV. до такої нужди, що мусіли продавати богато майна придбаного ще в 16. и 17. віці... Ся подія — так мало звісна, особливо характеристична про те, що при лихоліттю, коли при загальній нужді навіть богач бідніє и продає силоміць що може, тоді вбогий стає купувати; коли вже не найдеш ніякого купця, тоді суне мужик зі своїм карбованцем... та купує кусень землі...

Чудо та диво! не вже ж у ёго є схований скарб?! Та й справді, що є: отсе праця невгомона, здержаність и ощадність... Сам Господь мабуть велів сему невсищущому людови є покон-віку працювати, боротися з нуждою, голодувати, — но жити в тій надії на будучий гаразд, що надає розраду и потіху. По такім лихоліттю, наколи мужик міг набути землі дешево, наставав ненадійно гаразд и достаток. Ось коли після р. 1500 Франція знівощена через Людовика XI. доходила сливе до руїни, мусіла отєя шляхта, що покидала вітчину, продавати землю, а скоро тільки земля перейшла в инчі руки, вона сейчас відродилася, бо коло неї працювали, та управляли її... Но на лихо — се не потрівало довго. Настали війни релігійні, що знівечили до крихти всілякі достатки; страшна нужда та голод, наколи жінки пожирали свої діти!..

И хто ж би подумав, що після того край прийде до себе?.. А вже ж, бо ледві що завірюха війни перейнялась, — є того поля спустошеного, є того попелища ще чорного и коптячого, вийшов наче світлий феніке збережений скарб мужика... Він купує; за десять літ Франція прибирає инчу постать; за двацять або трийцять — всі маєтки стоять два або три рази

більше, аніж поперед... Отсе діялося за панованя Генрика IV. и великого Richelieu...

Чиє ж серце не сприяло би тому гарному, рухливому діланю?! И чому ж воно заедно здержуєся, а такі змаганя, ледви-що вони почались — марно щезають! Легко то сказати: мужик купує, бо щадить, — но хто знає скілько то стоїть праці та великих мозолів? Піт виступає на лице, коли глядиш раз-в-раз на перемінні події, на усніх або упадок сеї лютої борби, коли побачиш, з яким завзятим намаганем сей бідолаха здобув наново землю Франції... Наче безталанний розбиток, що допливає ид берегови, чіпаєся ёго, а все таки хвиля несе ёго на море; він ще прочунає и перемираєся та кровавими руками обіймає скелі...

Сей рухливий почин поменшав або й остановився біля р. 1650. Шляхетні панове призбирали собі грошенят и стали дешево купувати. Наколи министри Mazarin и Emeri подвоїли податки, шляхта своїми заходами на дворі королівськїм постаралася невеликим коштом о те, щоби подвійний тягар упав на плечі немічних и вбогих, а отсі мусіли знов продавати або даром відпускати ледви-що придбану землю и остати наймитами, гірняками або фермиерами. Но якими невіроятними способами здужали вони (по-при всіх війнах и втратах великого короля) зберегти або відіймити тії поля, що найшлися в їх руках в 18. віці, се годі поияти. Близшу звістку о тій прикрїй реакції за Мазарена и Людовика XIV. подає знаменитий писатель Pesant de Boisguillebert. Більші посідачі спонукані через правників — прокинулися з вродженої їм рівнодушності и розвели на конєць богато процесів несправедливих...

Настали окремішні за-для сих діл адвокати, що мантачили всілякими видумками дрібних властителів и громад. Вони ж знають, що рідко коли мають судити

доволі часу, щоби дійти правди в їх брехливих вигадках. Знають и те, що у тих, котрих вони нападають, майже ніколи не ма всіх потрібних правних грамот. Не дбали про них громади, або й зовсім їх не мали; чому? бо їх право нераз вельми стародавнє, так що ледві згадка об нім декуда лишаєся. В сих же країнах, котрих ще в середніх віках перемєжувала границя англійська (на пр. в Poitou або Limousin) має сей безталанний люд самі святіші права, позаяк ніхто не жив би там в сих небезпечних мочарах; земля була пуста, не було там ні народу ні управи. Найважнішим проте титулом правним була тутки: праця цілих поколінь за-для висушеня и управи тої землі. А є ще не одна країна у Франції, де хлібвроб має такі права.

Погляньте на отсі спеклі скелі, на сі пусті верховини полудня Франції: яку ж би там стійність мала земля без чоловіка? Ёго ж неспрацєвані руки розбивають заодно каміне, та й примішують до ёго по грудці чорної землі; а ёго жінка и дитина ходять терпеливо за плугом в куні з ослом. Яка ж мука дивитися лишень на те!.. А подумайте тільки, що цілі поколіня накладали тутки спокон-віку свою землю потом живих, кістьми мертвих, своїм збереженням грошем та своїм збіжем. А ті люде, що покладали там свої найлучші сили, свої жизненні соки и честний труд, чують добре, що се земля людська, и люблять її наче самих себе... А щоби її придбати, вони годяться на все, та не хочуть її ніколи лишитися. Коли ж доконче потреба, тоді йде мужик по білому світу, та й тямить тільки на те, як би добути наживи. О чім же думає той вбогий послугач сабавдський в кутку при брамах Парижа? Він бажає тільки того, щоби купити кусень поля та пасовища, коли верне назад у свою верховину. А треба десятка ліг на те. Нічого... та ж молодіці бургонські

за кусник землі під винницю відіймають свої діточки від лона, та пригортають до нього чужих, а батьки промовляють до них: „Чи в живих, чи в мертвих ти останешся, мій сину, Господь святий знає; но коли поживеш, буде у тебе своя земля.“

Які б ні були тверді та острі або й безбожні отсі слова, до чого ж вони прямують? „Буде в тебе своя земля“, каже мужик, отже виходить с того: „ти вже не будеш тоді наймитом, котрого нині приймуть, а завтра проженуть, ти не будеш більше зарібником на хліб насущний, ти будеш вільним!“ Вільність! В отсім великім слові ціла достойність чоловіка, без неї не ма честноти... Нераз чуєте, що у воді є дивна сила, що потягає за собою, и задля неї вже не один нетямуций рибалка загиб. Но ще більше притягає до себе земля. Мала вона чи велика, а все таки бачиться (на вдивовижу!), що її чогось не стає, все таки забагає мужик кругліших ланів. Не стає нераз чималий шматок або кутик поля. „Треба б купити“, каже мужик, „но за що?“ Хибань би пожичив, але у кого?.. У лихваря на високі проценти, або у писаря, що знає ёго справи лучше від нього, та й не хоче вижичити на низший процент. Та чи взяв би він сей злиденний гріш? А вже ж ёго жінка відрадилла б ёму тее... Ёго ж батьки та прадіди — старі мужики французькі, також того не робили; зберегали вони терпеливо свої кроваві заробітки, хоч голодували нераз, а все таки деякий карбованець лишився між попелом в горшку або десь-там глибоко в пивниці.

Нинішний мужик у Франці вже не такий чоловік; він став сміливішим, він був вояком. Привик він до тої гадки, що все дається легко зділати, позаяк доконав сего віку великих діл. Тому-то придбане землі, се в нього також борба: він береся до неї приступом, та не спиниться. Ишов він нераз сміливо в борбу під

градом куль, не вже ж піде він лагідно в борбу за землю? Пійдіть-но за ним досвіта, а побачите, як він бересе до роботи, а при нім ёго жівка та діввора; всі вони сунуться по вохкій землі. А на полудні Франції саме тоді, коли вже скелі від спеки тріскають, коли навіть чорний люд робочий в Америці спочиває, сей білий невольник охотно дальше працює.

Подивіться тільки на ёго харч та порівняйте до страви робочих людей у фабриці; вони лучше обідають в будень, як мужик в неділю.

Не дивниця про те, наколи сей Француз, сей реготун и співак колишній, — не регочесе вже нині. Та не диво ж, коли на сій землі, що ёго пригнобляє, побачите ёго так сумним. А коли йдучи дасьте ёму щирий привіт, він таки й не погляне на вас, та засуне ще шанку на бекрень.

Оттак-то мужик кваситься раз-в-раз та й зашка-ралуплюєся... Він наче зачинив своє серце перед всяким чутем прихильності. Він ненавидить богачів, ненавидить своїх сусідів та цілий світ. Самотний на своїм нужденнім обійстю, наче на пустині, він стає дикуном. Ёго неприступність стає через нужду невилічимою; проте ж годі ёму погодитися навіть з другими мужиками, що повинні б бути ёго помічниками та природним подружем; він хутше згине, заким прихилиться до них. А вже ж міщанин навіть боїться приступити до сего дикаря, він ёго цураєся: „Мужик (мовляв він) є лихий, поганій, спосібний до всього... Непевно навіть сусідовати біля нёго...“ Тому-то люде маючі чим раз то більше усуваються від нёго, посидять трохи на селі, але не живуть там стало; ім все-таки лучше живесе в місті... Свої лани та луги пускають в аренду заможним управителям, сільским банкирам або адвокатам, що знають та відають про „всіх и вся“ и тягнуть с кожного хосен... „Я не хочу заходити в діла с та-

кими людьми“, каже пан, — „нотар заведе міні лад у всім, скоро тільки уложуся з ним; він полічиться зі мною, та поділить и роздасть, як схочє, мое хазяйство.“ И так не в однім місци стає сам нотар хазяйном, та одиноким посередником між богатим паном а робочим мужиком. Лихо тоді мужикови! Бо замість властителя-пана, що нераз довго підждав и приняв за гріш добре слово, стане над ним старшувати адвокат або нотар, що крутить правом и обертає грошем, та не знає милості, ні ласки...

Неприхильність пана, ёго жінки и знакомих для мужиків виходить мабуть є того, що вони нераз докоряють ім за матеріялізм... „Який-же то безбожний и матеріялістичний народ! та ж вони люблять тільки свою землю! отсе ціла їх віра!“ Чи ж то не облудне фарисейство! Не купували б вони землі так дорого — отсі люде премудрі та не матеріялістичні, коли б не перелічили аж до одного франка, скільки то є того поля буде в них хліба та вина. А вже ж у мужика має земля ціну безконечну, бо він своїм задушевним и поетичним поглядом бачить, що є під тої брідкої та пониженої землі блищить про нєго наче золото — вільність. А для людей, що знають всі кривди неволі, — се сама більша честнота... Мужики, що з наймитів вийшли на властителів, шанують себе та стають честними людьми. А чи ж то не дорогі у них скарби, єя старанність батька, господарність матери, завзята праця сина и скромність дочки, — та всі инчі овочі вільності? Та ж за-для своєї живої віри побивались вони за волю на цілім світі; тому то у військових мужиків французьких побачите горяче богатирство.

Але при цілій своїй богатирській сміливості потребує мужик захисту від своїх найлютіщих ворогів... Отсе жидова и лихварі, що накладають на нєго найтяжші кайдани неволі, бо нівечать ёго власність та

вивлащають ёго. На те сама лучша поміч в добрих правах, щоби обезпечити сей вбогий люд против здирства жидови та лихварів.

Через піднесене цілого мужичого стану дійшла Франція до тої поваги и сили, що навіть тепер, по мимо недавних воєнних неудац, вона підноситься вельми скоро, а її прихильники та вороги поглядають на неї с перемінним чутєм надії та обави. Бо її вороги знають добре, що с тої великої а до тепер мовчазної Франції вийде все таки громада людей, що голосно обізвеса и сміливо повстане за честь и славу вітчизни. Про те ж потреба, щоби у Франції тепер більше як коли иноді передові люде зайнялися поліпшенем мужичого побиту. Після великої революції ще жадна власть не журилася про інтереси рільничі. Реставрація дбала лишень про розвій більшої власності. Тільки Наполеон І. — так дорогий для мужиків, бо знав він їх добре, — став по трохи зносити податки від доходу поземельного, що припали більше на капиталистів, та зробили полекшу мужикам, но опісля зніс він права гіпотечні установлені за революції, що улекшали добуток грошей для людей робочих.

А нині — панують самі капиталисти та промисловці. На рільництво, с котрого Франція потягає більше аніж половицю державного приходу, припадає ледви що осьма частина видатків, позаяк політично-економічні теоретики и администратори урядові журияться лишень про невеличку громадку промисловців, а забувають зовсім про найважніщу часть народа французького, про двацять чотири мільони робочих мужиків.

И справді! Вельми важна отсе часть народа, бо вона не ино числом своїм найбільша, але й силою своєю внутрішнією та здоровем найлучша. У нинішного мужика ослабли вже колишні віруваня, и тепер, посе-

ред стародавньої віри (та й її в него вже не багато!) и при розсвіті нових світил науки, що до нього кризь темряву ледви-що пробиваються, держить ёго лишень почуте народне и велика традиция милитарна, себ-то воєнна слава и честь. Тяжко та важко з ним орудувати, бо глядить він все таки на свій хосен; але годі ж на те дещо замітити, наколи знаєте, скілько-то він перетерпів... Хочбиşte и закинули иноді дещо, то чи ж рівня ёму в будень та в неділю той цілий гурт рукодільників и купців, що вештаєся по всіх усядах та мантачить цілісенський день?!

А коли воля ваша, таки кинути осуд на мужиків французьких, то подивітьсѧ на них, коли вертають з воєнної служби. Побачите тоді, як сей страшений воєвник, що ледві вернув з Африки, де боровся з львами, в куші с сестрою та матірю берєся до праці, та й напово починає, як ёго батько, щадити та голодувати; вже він не борєся хибань сам с собою.

А ціла Франція, наколи б у неї було почуте свого посланництва историчного, помагала би сему людови. Але коли б положене теперішне потрївало довго, то мужик замість купувати продавав би землю, як 17-го віку, та став би знов наймитом. А не був би то упадок одної верстви людей, но цілого народа. Вони платять більше аніж пів мільярда державі що року.

Не вже ж то всё? Ні, — податки несталі сливе такі ж великі, а вже нічого казати про те, що промисл накладає на мужика великі тягарі через свої цла, що спинають привіз чужих продуктів, та й задержують вивіз французьких сирих плодів за границу.

Харч у сих людей працевитих вельми лихий. Не ма у них мяса, бо їх настоятелі не пристали б на те, — мабуть „в інтересі рільництва“. Послідний робітник наїсться доволі пшеничного хліба, але той, що видає пшеницю, їсть тільки чорний хліб. Вони ж ро-

блять вино, але в місті пють ёго. Нічого й говорити! Та ж цілий світ не є „чаші сладості“ вина Франції, лишень не не їх виняр французький.

Для промислу в містах настала знатна пільга через машини, але цілий тягар упав після того на села, наколи сільський промисл ткацький упадає. Проте ж усихають у мужиків французських одна по другій всі галузі промислу, сёгодні втрата на льні, завтра мабуть на шовкови, — та годі ж зберегти и землю; декуда й вона усувається є під ніг, та марно йдуть довгі літа праці й ошадності.

А хто у нёго вибирає землю, сей неначе настає на ёго жизнь. Бо коли б дещо й лишилося, возьмуть се в нёго мантаци та лихварі; слухає ж він та вірить, безталанний! всім вигадкам тих людей: що в Америці (буцім-то) платять десять франків за день, та що в Альжирі добуватиме цукор и каву. Нічого й робити, тра перейти за море; саме так, як идуть там що-року тисячі Німців, Голендрів, Ирляндців та Англичан.

Але нераз, заким ще там заїде, або й заким оставить Францію, все ёго майно розійдеся. Син піjde на заробок, дочка на службу, а маленьку ще дитину віддають до сусідної фабрики. Жінка иде в мамки до міщан, або приймає до себе дитину кушця, а навіть рукодільника.

Яка ж лиха чекає її доля! Вже за сам перевіз до міста и винайдене місця треба видати гірко зароблений гріш, а опісля відослати нераз домів власну дитину, щоби змарніла та згинула. Не ма в неї жадної умови на письмі з родиною міщанською, що її бере за мамку та може її нагнати про які-небудь примхи матери, послуги або лікаря; а коли задля переміни жині и воздуха не стане в її грудях молока, то наженуть її без жадної платні. Коли ж лишиться, привикає тутки до вигоди, и тернить страшно, наколи прихо-

диться жити дальше в нужді. Деякі винаймаються на службу, щоби не вийти вже з міста; вони ж не видаються вже с чоловіками, та й родина марніє.

Не дивниця про те, що мужик завидує простому ремісникови того, що він живе трохи лучше. Бачить він ёго в неділю прибраного по панськи, та думає, що він дійсно багатий міщанин. Але коли верне у свою домівку, та подумає про те, що бачив у місті, стає ёму помаленьку легше. Пізнає він тоді добре, що ёму та ёго сусідам треба працювати доконче на хліб насущний, хоч густо-часто збіже вимерзне, або град ёго перебе... Але бачить также нераз молодого ремісника, що швендає по всіх гостинцях, та від біди-лиха деколи приспівує собі сумну пісеньку; а наколи дещо заробить, бере знов палицю в руки, а мішочок на плечі та й суне сіромаха в далеку мандрівку.

Тоді ж побачить мужик, що він є вольний, та що ціла ёго жизнь на своїй землі, ёго гаразд и ёго горе, — се борба про бит и про волю!!

Поезиз Т. Шевченка

А НАШЕ НАРОДНЕ ЖИТЄ.

Бесіда

Володимира Барвінського

виголошена *) в XVII-і роковини смерті Тараса Шевченка в ратушевій салі у Львові на літературно-музичнім вечорі.

Колн ще маю ту смілість не в перший вже раз промовляти с сего місця в день святкованя пам'яті нашого незабутнього Кобзаря, — то се тільки величність нашого народнього генія, що надає відваги моім словам, то

*) Сі слова не були первісно призначені до печаті. Обмежений час для відчиту на вечорі в пам'ять смерті Тараса приневолював ограничитись и зібратись думкам як найкоротше. До того ще й публіка не дуже охотна слухати широкого викладу яро твори Шевченка, котрих не всі из слухаючих читали а тим менше студіювали. Через взгляд на сі трудності мусіла бесіда обмежитись майже тільки до нарису головних поглядів поминуючи всяку подрібність. Мав я на думці с часом після сего нарису розвести широкий перегляд творів Т. Шевченка. Та не знаю, чи час, обставини и мій завід, так мало схожий з літературними студіями, позволять довершити задуманого діла. То ж слухаючи прихильного зазиву віддаю у печать поки що сей зарис. Сподіюся, що Ш. Читателі при осуді увзгляднять поспіх з яким ёго укладаю и висше наведені перепони. Колн б він дав тільки почин до поважної думки и критичної праці над творами Шевченка у нас, ціль сего відчиту бұда б зовсім осягнена.

невичерпане багатство кобзареві музи, що дає полет моїм думкам, то та незвичайна, дивна доля нашого народу и нашого Батька-кобзаря, що не має рівного собі прикладу між іншими народами, між другими народними співаками, и сама собою домагається прилюдного роз'яснення, щоб и чужі люде и ми самі не захитались о правді нашого народнєго діла и о нашій правдивій почесті для нашого Кобзаря. Дивний, а навіть дуже сумний контраст між долею нашого народнєго генія, а долею великих поетів и народніх діячів других, посторонніх народів.

Лордом умірає славний англійський историк Макколей, хоч ніяка митра не світила над єго колискою, князі и королі гостять на своїх дворах поетів свого народу, величні памятники здвигнені силою цілого народу вкрашають могили народніх діячів, цілі пантеони здвигаються в знак народнєї почесті для героїв слова и науки, — тільки Тарас Шевченко найбільший и єдиний наш Кобзар, творець нашого нового житя народнєго, мученик Русі-України, як ступив босою ногою на тернисту дорогу свого мученичного житя, так и умірає ледво що винущеним з неволі простем солда-

Дві сторони, думаю, треба узглядняти оцінаючи твори Шевченка. Передовсім сторону поетичну-естетичну, що належить до літературно-естетичної критики, и сторону исторично-народню, культурну, що знов належить до культурно-политичного вислїду житя народів и їх народніх діячів. Тільки пізнавши обі єі сторони поезії Т. Шевченка можна належно оцінити, чого стоїть Шевченкова поезія для нас, яко Русинів, для словесності яко твір артизму и для людскості яко ознака нової культури. Бажаю бодай заохотити наших Земляків до такого студіюм и тільки задля того осміляюсь подати прилюдно недовершене діло.

Прим. автора.

том, оплакуваний горсткою своїх земляків-поклонників, але не своїм народом, и спочиває серед степу у могилі непам'ятуваний, мало що не зовсім забутий тими, що за них жизнь свою положив, живий тільки в живих, нечисленних душах.

И де ж тая велика нова семья нового народу, щоб серед неї помянути нашого мученика, де той світ новий, щоб поклонився великому святому слову правди и волі ?

Над землею летять літа

Дніпро висихає,

Розсипаються могили

Високі могили —

И святая твоя слава

Як пилина лине

За вітрами холодними

В хмарі пропадає. . . .

Отсе доля нашого народнього кобзаря! И так, здається, мусить бути. Бо коли геній народній найпотужнійший між цілим народом, найвищий „оден між ними як сонце високе, думкою аж край світа на хмарі гуля, орлом сизокрилим літає ширшає, аж небо блакитне широкими бе, з Богом розмовляє“, в тій своїй потузі слова божого, слова правди и волі дошукується и ті „божі слова“ правди и волі перед світом голосить и нове життя — життя правди и волі в світ вносить, то вже ж не так скоро добитись ёму послуху у мертвих и полуживих, не так скоро розвітити світ правди и волі серед темноти, и не так скоро поклоняться „всі язичи“ перед новім світом. Довго, довго мусить меркнути ёго слава за вітрами холодними неволі, за хмарами темноти, довго ще будуть старі немовлята наші глумитись и насміватись над ёго співами и довго ще неприймають ёго идей на сім світі горя, неправди и темноти.

Бо муза Тараса Шевченка — се не тільки со-
лодкий, чарівний гомін поетичної кобзи, що поетично-
стю слова, любовю, дзвінкою піснею, красою україн-
ського світу, чарує людські серця, людські душі и під-
носить їх в незнані країни ідеалів з властивою укра-
їнською плястикою представлених. Мала тільки ча-
стина сего, так сказати, абстракційного, всесвітнього,
чистого поетизму припала на долю Тараса Шевченка.
Правда, Тарас Шевченко, яко могучий лірик, здвигнув
не мало тих ідеалів всесвітньої краси, що прибрані
в українські шати, тим кращі, що нові, досі незнані
и своєродні, сміло стають до ряду високоестетичних
творів всесвітнього пантеону музи. И він, яко по-
тужний володар лірики обіймає своїми піснями той ві-
чно-милий, вічно свіжий, невичерпаний темат любови.
И він оспівує ту чисту, горячу, ідеальну любов, що
її найвисшим артистичним прототипом, мабуть на все,
останеться Шекспира Ромео и Юлія, ту любов, що
з двох сердець творить два світи на віки с собою
сполучені, два світи найчаровнішої краси, наймилій-
шої гармонії, найщасливішого життя; два полум'я най-
щиршого бажання нічим неугасимі; дві душі всіми дум-
ками и бажаннями, цілим своїм сутям и життям по вік
зв'язані. Яко лірик Русі-України далеко перегомонів він
своею кобзою всіх поетів так званої української школи,
яких видала Україна польській літературі, перевишив
втім згляді англійського творця „Мезепи“ и північного
співака „Полтави“. И де є таке дівоче серце, щоб не
забилось на голос тої щиро української лірики, що
любовню наповняє весь світ, життям наповняє цілу при-
роду и с кожної цвітки, з ясної зорі, з буйного вітра
и шумнистого моря виклукує гомін чарівної розмови
любовної? Де ті щирі очі дівочі, щоб не залились ре-
вними слёзами від того жалібного гимну любовного
„Тополі“, щоб не заплакали над недолею „Черниці

Маряни“, що для щирої любови бідного сироти вирікається багатства, роскоші, рідної матери, всего світу и в чернецтві замикає зболіле серце? А та невгасима любов Ярини, що мов тая Альдона вірна своему Степанови тужить за ним на самотнім хуторі козачім, и навіть по літах розлуки оживає давним огнем щирої любови, дарма що лицар-козаченко вертає с козацької виправи невольником-втікачем, сліпим кобзарем; а та постать Яреми, що чарівною силою любови з жидівського попихача переміняється в козака-гайдамаку, кривавим местником зобідженої милої виринає на полі слави, с свяченим на кривавий бенькит, щоб окрити свою Оксану славою, и добути її долю своєї гетманші.

Як гарними, як чарівними виринають ті и інші*) образи великої щирої любови в кобзаревих співках, якою правдою и красою кріплять кожду щирю любячу душу, яким идеалом присвічують любячому серцю! Здається вся сила, вся краса, цілий чар українських пісень любовних, багатой поетичної природи української, зазвонили наново потужним гомоном великої лірики в кобзаревій пісні.

А все ж, коли б Шевченко був тільки потужним ліриком, що ворухить людську душу цілою силою любовного чутя, коли б Шевченко був тільки епиком, що цілим багатством цвітучих барв українського світу малює нам бувальщину Русі-України, оживотворює давних героїв, завмерле життя историчне, він був би великим поетом, але тільки поетом. Їго творами любовувались би образовані уми, строгі естетики, але від їго пісні-думи

---

*) До ряду сих Шевченкових ліричних поезій треба зачислити: Причинну, Утоплену, Невольника и багато з дрібніших думок кобзаря чисто любовної грядеті. Широке тут поле для естетичної критики що до більшої або меншої стійності сих творів.

не воскресла б нова Русь-Україна, як не воскресла від Гомерових співів стара Еллада, як не ожила від Енеїди стара Рома, як не повернулася від Пана-Тадеуша недавня ще шляхетчина.

Тарас Шевченко — се невідродний син Русі-України, що викохала ёго своїми ніжними, ревними піснями, винестувала ёго красою своєї багатой природи, широких синіх степів, темних байраків, шумнистого Дніпра-словутиці, просторого блакитного небазасіяного ясними зорями та місяцем-князем, так задумчивими а так зрозумілими для українського серця; се невідродний син тої Русі-України, що розкрила ёму всі свої тайни, всі думки, жалі и бажання, перебуте щасте и горе и сучасну недолю, цілу свою душу, своє я від першого почину аж до свого проблеску и упадку, передала ёму цілу силу и красу своєї мови и вислала ёго перед світ не тільки поетом, але речником своєї кривди, віщуню своїх прав житя, творцем нового народнёго житя Русі-України.

И прислухайтесь лучше тим пісням-думам нашого Кобзаря, придивіться блисше тим образом, що виводить перед світ наш поет, а побачите, що се не постаті живої буйной фантазі, не абстракційні идеали упо-стачені в українські шати, а се виступає перед вами ціла жива и мертва Русь-Україна Шевченкових часів. Та Русь-Україна, що обідрана сиротою по над Дніпром плаче, Русь-Україна закріпощена, зубожіла, в сільських невольничих хатах, без правної оборони, забута люд-екостю и закрыта перед людскостю. А в тих хатах, в тих селах, в тих закутках, де збереглась наша народня душа, там пекло, а не тихий рай, там „матір добрую неволя в могилу зложила“, там „батько плачу-чи за дітьми умірає на панщині“, там братів в салда-ти на віки віддають, а сестри в наймах тиняються обезславлювані. Мало того, у тих хатах, в тих укра-

інських селах не можна зберегти чистій душі, праведній любові, щирому сердцю. От гляньте на тую „Наймичку“, вона ціле своє життя коротає в чужій хаті, вона ховається перед світом, щоб ніхто не бачив її горя, вона не сміє признатись перед власною дитиною, що вона її мати, її виреклись батько и мати, чужі люде насміялись над нею — за те, що вона любила, вірно любила, за те, що вірила в праведну любов и в тій любові свою долю, своє життя, своє щасте утопила. А от тая сердечна, бесталанна Катерина, що на слово віддала Москалеви свою найгорячішу, найправеднішу любов, свою найчистішу душу, свій найдорожший скарб, а відтак осміяна, погорджувана, проклята мусить в холоднім ставі тонути задля московського проневірства а її дитина безбатченком тинятись по широкій Московщині. Ото ті пустки-руїни не давно ще веселих, щасливих родин, ті опустілі хати, де батько-мати плачуть по втраті єдиної дочки одуреючої паничем и конають в голоді и холоді на старість обезславлені сироти. Там ведуть молодого парубка на Сибір за те, що не дав панови знеславити своєї милої,

А он — жаль и страх!
В свитині латаній дрожала
Якась людина. На ногах
И на руках повиступала
Од стужі кров аж струпом стала,
И довгі коєи в репяхах
Об поли билась в ковтухах....

Які ж сумні, страшні, відразливі образи! Ви готові від них відвернутись, и з відразою як той зляканий циган крикнути: мара-мара! А преці прислухавшись кобзаревим співам, почувши ёго праведне слово, ви болієте сердцем, слёзи праведного жалю стають в ваших очах, душа ваша буриться над кривдою тих

сповіряних, осміяних людей, и ви як перед образом Росп'ятого на хресті, клонитесь перед сими образами людськи чи недолюдками росп'ятої людскості и разом с Тарасом скажете: ні се не мари, — се люде — се наші сестри и брати, се наш народ неволею и недолею прибитий. Бо ви враз с Тарасом заглянете ім в серце глибоко-глибоко и побачите, що сі високим світом осміяні и погорджувані, сі бездомні наймички, покритки, сі безродинні сироти, се ті ж самі українські рідні душі, праведної, щирої любови, наївної віри в правду и щирість світу, великої чесноти, несказаної правоти серця, що таким віковичним идеальним типом виявились в Основ'яненковій „Марусі“, в тій чужиною несказаної оазі чистого українського світу. Се той самий світ український, тільки вже не сам в собі изольований, а чужими людськи, ворагами, перевертнями опанований, знівечений, осквернений, з людських прав визутий!

И в такій недолі пропадає вже не единиця, але цілий український народ, що зберігся ще в кріпостних, курних хатах, тихих хуторах Русі-України.

Ні тихої хатиночки

В забутому краю,

Ні тихої долиночки,

Ні темного гаю,

Ні дівчини молодої

Й малої дитини

Я не бачу щасливої.

Все плаче, все гине

.....

Скрізь неправда, де ні гляну,

Скрізь Господа дають...

Отсе той образ тодішньої Русі-України закріпощеної, стоптаной, из людскості виключеної, що крізь Тарасові уста подала свій голос перед широким світом

о своїй кривді и недолі и перед розсуд цілого світу подала себе и своїх кривдителів.

Тут вже не досить любуватись силою слова, красою поетичних образів, естетичністю нового світу України, — тут треба конечно: або прихилитись на сторону тих покривджених, осміяних, споневіряних, — або загартувати серце, повернути свого духа на перекір людскості и стати по стороні кривдителів, лестних а віроломних Москалів, вельможних гаремників, недолюдків. Тут треба бути або правдивим чоловіком и цілим серцем, цілою душею бажати, щоб правда подоліла кривду, щоб достоїнство чоловіка було шановане в кождім чоловіці, чи він родився с княжою митрою, чи з гербом безбатченка, щоб ся Русь-Україна слобонила від тої неволі и кривди и ожила праведним життям на волі и справедливості, або треба мати цілу силу закаменілого егоїзму, положити власну розкіш вище людскості, її прав и обовязків, признатись братом-снільником тих кривдителів русько-українського народу, и з неронським холодом душі прикляснути тому новому походови живих світичів нових Неронів. Тарас Шевченко ставши таким речником Русі-України не позіставає для людей иншого вибору:

Або в них погасло світло правди, в їх грудях завмерла щира любов, їх душі розбратались з идеалом людскості, а тоді їм буде байдуже про недолю цілих мільонів народу, вони й пануватимуть над ним неправдою и кривдою, — або в їх грудях тліє ще іскра людскості, а вони не можуть обоятно дивитись на насили людських прав, не можуть відцуратись сего покривдженого и стоптаного народу и стануть правдивими синами тої Русі-України, щирими Русинами-Українцями! А ти широкий світе цивилизований, що правиш долею людскості, дивись у тім краю, де твої поети досі вихваляли тільки шовкові трави, пшеничні лани,

буйні степи, багаті табуни, — там заковані мільони людей найщиршої любови, найніжнішого серця, найправеднішої душі!

Отсе та глибоколюдська сторона Шевченкової поезії, що творить таку тверду, незрушиму основу нового відродження народнього, а Шевченка підносить не тільки на Парнас, але й на почесний педесталь воскресителя життя цілих мільонів.

Відкликнутись тільки до загальних прав людських, до людскості самої, — було б може доволі, щоб розбудити співчуття цивілізованого світу для нашого народу и висловонити його с крпацтва, з неволі, як висвободжено Негрів, але за мало, щоб розбудити Русь-Україну яко самостійний народ до нового самостійного життя народнього.

Правда, перемудрована філософія довела між иншими негациями и до заперечення народності. Але як ні хитро мудра була б та негацияна філософія всесвітніх нивеляторів людскості, вона не здоліє нам виказати ні одного закутку землі, де б життя людскості розвивалось в чистій формі космополитизму, а не приберало ціхи народності, народнього життя. Історія виказує, як переміняються, перероджуються народи, але вона не здоліла ще досі витворити того всесвітнього моря, де б зілялись всі народи цілого світу в одну одностайну масу космополитичну. То ж коли ті мільони закріпощених людей Русі-України мали висвободитись з неволі и ожити новим життям, — вони мусіли віджити яко народ.

Хто ж ті мільони людей Русі-України, яка їх минувшість, яка історична підстава до самостійного життя яко самостійного народу? Здалося, що коли всі сусідні народи славились золотою а бодай позолоченою минувшстю історичною, ми являлись перед світом історичними пролетаріями и не тільки без історичної

минувшості але й без имени. Північний колос звався вже не Москвою а Русю. А світ учений, світ цивілізований не знав иншої Русі — Русі-України. И всі думали, що ту византийсько-київську цивілізацію давних часів, те церковно-князівське письменництво, ту потугу галицького князівства, ціле те життя державне країв від Балтику до Чорного Моря, с поза Карпат аж до Дону, яке розвивалось до татарського лихолітя, а відтак оживотворило своєю культурою Литву, — що все те здвигнув той сам народ, що бив поклони перед Иваном Грозним, ставляв на людських трупах петербурські палати для Петра и Катерини, та якоесь мимо тої тисячилітної культури оден однісенький с поміж народів в цілій Европі піддержує аж до нинішного дня на своїх плечах найчистіший деспотизм. Ніхто не замітив, що легше присвоїти собі имя Русі,— ніж стати дійсно правдивою Русю. Після татарського лихолітя, що огнем и мечем знівечило майже всі сліди старої руської держави — з одної сторони Річ Посполита посестрившись з Литвою зазначає свої границі на руїнах нашої землі и приймає славу славянської сторожі Европи против азиятизму, — а з другої сторони вже розростається північний колос, що просьбами Посевина хорониться від Баторевого погрому; — а на тій Україні широкій, на тій Україні багатій, як обітувана земля, на тій Україні поетичній, як славянська Италия — не знаходить тодішна учено-державна история нічого як дикі поля, ніякої цивілізації над бунтовничі шайки и дикі стада, ніякого народу як тільки збунтоване мужицтво, утікачів, ребелянтів.

Тяжко ж, тяжко було синові Русі-України після такої историчної науки признатись сином того краю, а ще тяжше було ёму повірити, що та ёго мати Русь-Україна має ожити своїм питомим народнім життям серед цивілізованого світу. Та Русь-Україна була дій-

сно тою сиротою, що обідрана из слави и честі по над Дніпром плаче и ніхто не бачить, тільки ворог, що сміється!

Але — все гниє
Слава не поляже,
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
И чії ми діти!
Наша дума, наша пісня
Не вмре не загине..

И не вмерла наша дума, не загинула наша пісня, а піснею-думою нашого Кобзаря воскресла наша добра слава — слава України и розказала нам чия правда, чия кривда и чії ми діти. Силою свого наскрізь народнього генія проникає Тарас Шевченко крізь густу темряву книжної историографії в минушість нашого народу и віщим духом продерєє грубу заслону, що досі закривала правдиву историю Русі-України. И коли б нам треба було против историчного блескоту других народів виказати тільки нашу историчну світлість, наших давних ангенатів, наших князів и королів, — коли б нам просто треба було тільки почванитись, — ми могли б тільки вказати на те, що після Шевченка вже и широкому світови стало знаним, що ми мали свою самостійну державу, наших князів аж до переситу, ба навіть свого короля в Галичі, на свій час велику культуру и велику потугу, що сягала Царгороду, а луною йшла по цілому світу, що нашою мовою тепер нібито простою чи мужицькою говорили князі и королі, що найзнаменитші роди Речі-посполитої, найстарша аристокрація правдивої породи — се кість від кості наші справдешні Русини.

Але Тарас Шевченко не був речником тих по-

тужних людей Русинів родом, що и „возраст“ и силу мають, щоб самі о собі говорили.

Він був речником тої Русі-України, що обідрана из слави и честі сиротою по над Дніпром плаче, тої Русі, що її не тільки світ забув, але й власні сини відцурались для того, що и вони, навчені исторією книжною бачити в нашім народі тільки дикарів, нужденних простаків и розбишак, воліли прилинути до чужого блеску, ніж признатись до обезславленої України.

Ось и ту грубу заслону неслави роспанахав Тарас Шевченко своїм віщим духом, своїм праведним словом. До тої Русі-України, до сего народу веде нас Тарас Шевченко. Прислухайтесь тим пісням думам, що їх зложила тисячлітня память народу нашого, а в них дочуетесь тисячлітнього историчного життя народнього, спомину князівських часів, коли ще Київ славився матерею руських городів, відгомону прастарого руського життя нашого народу, того життя историчного цілим народом почуваного и зрозумілого, в народніх думках оспіваного, що такою поетичністю и силою свого складу вибиваються навіть спід книжної форми „Слова о Полку Игоревім“. Прихиліться до того народу, а ви почуете ще й нині тужливу пісню про страшні напади татарські, про ті поля кінськими копитами поорані, кровію зрошені а кістьми засіяні, — яккожда могила, кожда руїна, кождий слід бувальщини жие в піснях-думах, тій живій исторії нашого народу.

А розверніть ті високі могили, розкрийте ті руїни, що зазначили дорогу нападів азійських горд, — то й побачите: ті могили туго начинені трупами наших прадідів, ті руїни то останки нашого добра, відданого в обороні європейської цивілізації, на тих розсицаних городищах лилася струями кров нашого народу, що сам живим муром встояв на сторожі Європи, хоч втеряв своє найкраще добро, зруйнував свою дер-

жаву, свої найбагатші міста и села и всю свою країну обагрив своєю кровю.

И мимо цілого горя, яке перетерпіла Русь-Україна від азіатицьких горд, мимо цілої страшної руїни татарського лихолітя, Русь-Україна не покінчала свого историчного житя. Вміла вона остояти свою землю проти азійського хпжацтва, — зуміла Русь-Україна також станути в обороні своєї волі, своєї честі, свого питомого, народнєго и громадського житя.

Не на те ж боровся наш народ против азійських горд, щоб встелити дорогу можновладству Речі-посполитої, щоб ті широкі поля ёго кровю зрошені засівались тільки для роскоші та бути можновладців, а сам народ повернувся в чорного невольника „дрібних короленят“, щоб для езуїтського доктринерства стоптано свободу віри, щоб „козацькі діти виростали нехрещені, кохались невінчані“ а вмірали обезславлені, — и ціле громадське жите нашого народу — сей цілою масою народу зрозумілий и розвинений идеал рівноправності кожного чоловіка в нівець повернувся!

То ж, коли після татарського лихолітя Річ-посполита опанована непогамованим можновладством „дрібних короленят“ почала нехтувати сі головні основи нашого народнєго житя,—русько-український народ повернув свою сталену, загартовану грудь против сего замаху на ёго питеме житя и цілою масою підійнявся одностайно за свою честь, за свою волю, за своє житя. И розпочалась та страшна братня meziусобица на землях Речі-посполитої, що наново засіяла нашу землю високими могилами, широкими руїнами и вконець саму Річ-посполиту довела у могилу.

Державний историк Речі-посполитої може назвати наш народ задля тої боротьби бунтівниками, ребелянтами, хоч и він не повинен забувати, що сам король Казимир чуючи неміч привернути королівською повагою

людяне життя народови — вказав на козацьку шаблю яко єдину ще оборону народної волі и наших прав. Сам Кобзар наш важко згадує про ту борбу, про ті тяжкі діла, бо „Польща впала и нас задавила“ и ми разом стали офірою одвічного правила: де двох бється, третій користає. Але при тім всім ми не можемо за-пізнавати сутя сеї борби, за що боролись ми з Ляхами, за що боролись ми з ордами, за що скородили списами московські ребра? Ми не можемо прийняти глумливої назви розбишак и историк людської культури, розвою людської ідеї не може назвати наш народ бунтівниками, розбишаками

Бо за святую правду-волю

Розбійник не стане:

Не роєкує закований

У тяжкі кайдани

Народ темний . . . . .

Не розібе живе серце

За свою Україну.

А розверніть яку небудь картину сеї страшної межиусобиці, а всюди побачите ту саму борбу можливо-владства Речі-посполитої з ідеєю нашого народнього життя, з ідеєю волі и рівноправності цілого народу, тою самою ідеєю, що свій перший триюмф відбула на французській землі.

Тільки борба за таку ідею людскості могла зворушити и підійняти цілий народ, и тільки така борба нашого народу могла знайти поетичний відголос в тисячних историчних думках народніх, тім живім еносі нашої бувальщини и про таку то боротьбу свідкують ті високі могили України оспівані Тарасом:

На всій Україні

Високі могили: дивися дитино

Усі ті могили — усі оттакі:

Начинені нашим благородрим трупом

Начинені туго ; Оце воля спить,
Лягла вона славно, лягла вона в купі
З нами козаками. Бачиш як лежить
Неначе сповита . . . Тут пана не має!
Усі ми однако на волі жили,
Усі ми однако за волю лягли.

Так голосить Русь-Україна своїми вірними, живими пам'ятниками крізь Тарасові уста свою праведну історію, таким то житем історичним жив наш народ, за такі ідеї засівав своїм труном рідну Країну.

От де люде, наша слава,
Слава України !
Без зотота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та провдива
Як Господа слово . . .

И не маємо чого соромитись нашої правдивої історії перед другими народами, бо наша історична минувшість — то неустайна борба цілого народу за волю, за права чоловіка, за людскість.

Се наша історична легитимация до самостійного життя народнього, се народня слава, що дає нам право без чванливості сказати:

Нема (на світі) другої Україні
Немає другого Двіпра !

~~~~~

Такі то два головні первістки положив Т. Шевченко основою нашого нового життя народнього: ту ідею людскості, що збереглась в нашім народі навіть під простою сермягою, в народі неволею и крѣпацтвом стоцтанім, — и історичне життя нашого народу, ту одвічну ёго боротьбу за волю и рівноправність та достоїнство всіх людей, цілого народу. И дайте розвинутись свобідно тій Русі - Україні після її питомого

ідеалу, а ви не будете бачити на Україні тих Катерин, тих Наймичок, тої недолі людської, що разом з упадком України виросла буряном на тих високих розритих могилах. И хто так після Шевченкової науки зрозуміє нове наше життя народнє, ёго правдивий ідеал, — той зрозуміє ту тверду основу нашого народнєго відродження, що ёго сторожем правда и наука, ёго осущенням самостійне життя русько-українського народу, ёго ідеалом розвій людскості и на землях Русі-України. Така Русь-Україна оживотворена Шевченковим ідеалом має свою будучність и в Славянщині и життя для Славянщини. Не ляхно її правдивого життя народнєго усіх Славян, бо се її бажання, бо вона то голосить правдиве славянофільство Тарасовими устами :

Щоб усі Славяне стали
Добрими братами
И синами сонця п р а в д и.

а тоді попливе човен життя Славянщини не в кайданах північного колосу, широкими вітрилами волі всіх Славян и з добрим кормилом до добра людскості. И тільки на такій твердій основі нашого нового життя народнєго міг Тарас Шевченко в передмові до Гайдамак згадуючи про ту послідню борбу Русі з Річею-посполитою проректи ті памятні слова: „нехай бачать сини и внуки, що батьки їх помилялись, нехай братуються знову с своїми ворогами, нехай житом, пшеницею, як золотом покрита, нерозміжуваною останеться на віки од моря до моря славянська земля!“

Так ми можемо за Тарасом сказати: „ми просто йдемо, у нас нема ні зерна неправди“. И дармо силуються вороги наші затемнити сей ідеал нашого життя народнєго. Основа нашого життя народнєго не дасться захитати

бо — Ти між нами
Ти приносящий, всюду з нами

Витаси ангелом святим
Ти любий друже, заговориш
Тихенько тихо про любов,
Про бозталанию, про горе,
Або про Бога, та про море
Або про марне литу кров
З людей великими катами
Заплачеш тяжко перед нами
И ми заплачемо. Жива
Дума поетови святая,
Жива в святих своїх речах
И ми читая оживаєм
И чуєм Бґа в небесах.

Помянімо ж щиро нашого Батька, не тільки словом и святом але й нашою працею для добра народу нашого, бо не забуваймо, що коли тут ми поминаємо Тараса, — українське слово висказане в Україні на Шевченковій могилі по указу веде до тюрми...

ПОЕЗИІ.

МАРУРІ Ф.

Відцвіли розкішні рожі,
Звяли пишні квітки
На зеленому барвінку
Почорніли всі листки;

Чарівнича, солов'їна
Пісня тугою гуде;
На полях зелене жито
Наче, ладаном несе;

Якось тмяно над землею
Над селом туман стоїть,
Мою душу пеленою
Мусить горе оповить;

Так в житі усе остило
Мов невольнику тюрма;
Думкам вольним ні спочину,
А ні захисту нема...

Хоч би та, що присягала
До могили вік любить,
Прийшла тугу розігнала,
Прийшла серце оживить:

Ні!.. й вона тепер спаніла,
Про мене не спомяне...
Ні!.. раз зрадивши, у друге —
Хай не ходить до мене...

Зацвінуть у друге рожі,
Лист барвінків оживе,
Але тому, хто раз зрадив,
Серце віри не пійме...

1875.

Черобендя.

КАРТИНКА.

Над козачим степом-морем
Тиша могилок стоїть;
Измережане зорями
Небо синее висить.

На блакитнім небі — морі,
Наче лебедь молодий,
По широкому просторі
Плине місяць золотий;

Зірка зірку доганяє
На небесній вижині...
Я люблюсь, упиваюсь
И раюю на землі.

Коли б тільки небо, зорі,
Коли б місяць золотий,
Коли б степ — козаке море
Смутніх думок не будив,

Під наметом, на простері
Задрімалось би міні,

Я забув би про неволю
В поетичнім своїм сні...

1877.

Перебендя.

БІЛЯ ЦЕРКВИ.

Иду біля церкви: тиск панства великий,
На дверях сторожа с шаблями стоїть;
Побідний молебень сам править владика,
А дяк горлатий „много літ!“ кричить.

В молитву єдину всі уста злилися,
Всі дякують Богу за вбитих людей;
Хвалити Святого гуртом приймалися
За ріки криваві, й тисячі смертей!

А в мене в серці ні молитви,
Ані хвали в душі не ма:
За що хвала? за що молитва?
За що подячливі слова?..

Ні, не молитву, и не славу
Тому хто підніма війну
Я чистим серцем, не лукавим
Проклін на вік пошлю ёму..

1. XII. 1877.

Перебендя.

О Л Ь З І С*

(на споми 19 лютого.)

„Як рожами стелиться жисьнь міні мила“
Безжурно сказала міні Ти в одвіт,
И личко румяне, уста коралеві,
И ясні очі як зоряний світ,

Дзвінкий голосочок як спів соловейка —
Все правду сказало Твоїх любих слів.

Чому ж мое серце тугою сповилось,
Чому мов від жаху воно так забилося,
И тиха любов огнем запалала
И вперше душу в безвістя пігнала
И поникла козацька буй-голова
Неначе від сонця висока трава?

Ой гарная цвітко, моторна дівчино,
Не знаєш Ти світу, щаслива дитино,
Не рожею — терном там жизнь устеляють,
Слѣзами росять та огнем підпалаяють!
Ховайся ж рожевий чар-цвіте мій любий,
Далеко від світу царюй пишноцвітій.

Ти голову хилиш? Чи жаль Тобі світу?
Не жалуй! Жаль більший Твого рожи-цвіту!
Он задрее око огнем би спалило
Красу твого личка, ідом би налило
Твоє чисте серце, Твою святу душу...
Ходімо ж відсіля, най жах мій притушу.

Ти світу бажаєш? Так добре — підемо!
Лиш разом в двизі — й край світ полинемо:
Я буду збирати тернисті ті рожі
С широкого світу для Тебе пригожі,
Собі заховаю тернисті віти
Тобі ж я устелю рожеві цвіти...
1878 р.

В..

АДВОКАТЪ
КОЦОВСКІЙ

Advokat
KOCOWSKI

... redon sądu krajowego

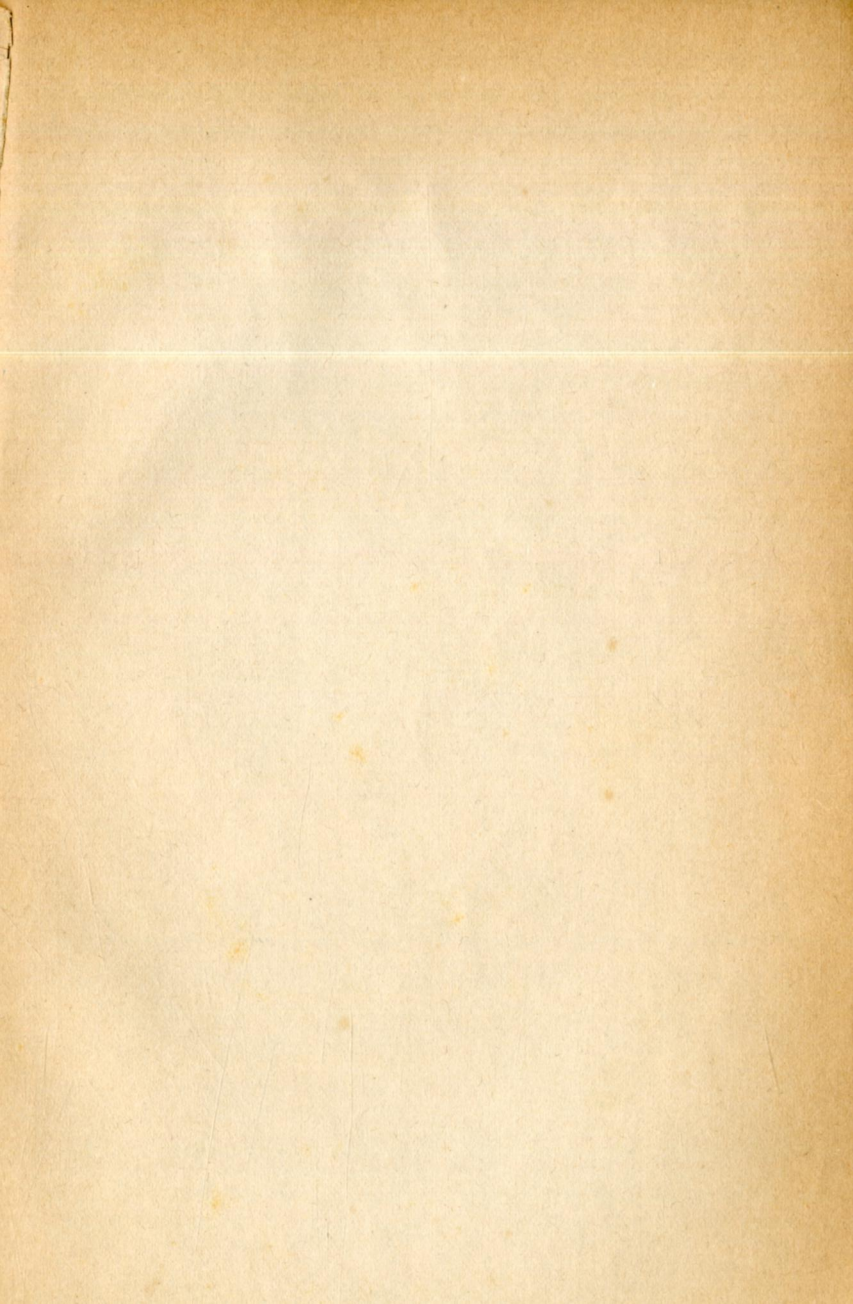
Г Р Я С Т Ь.

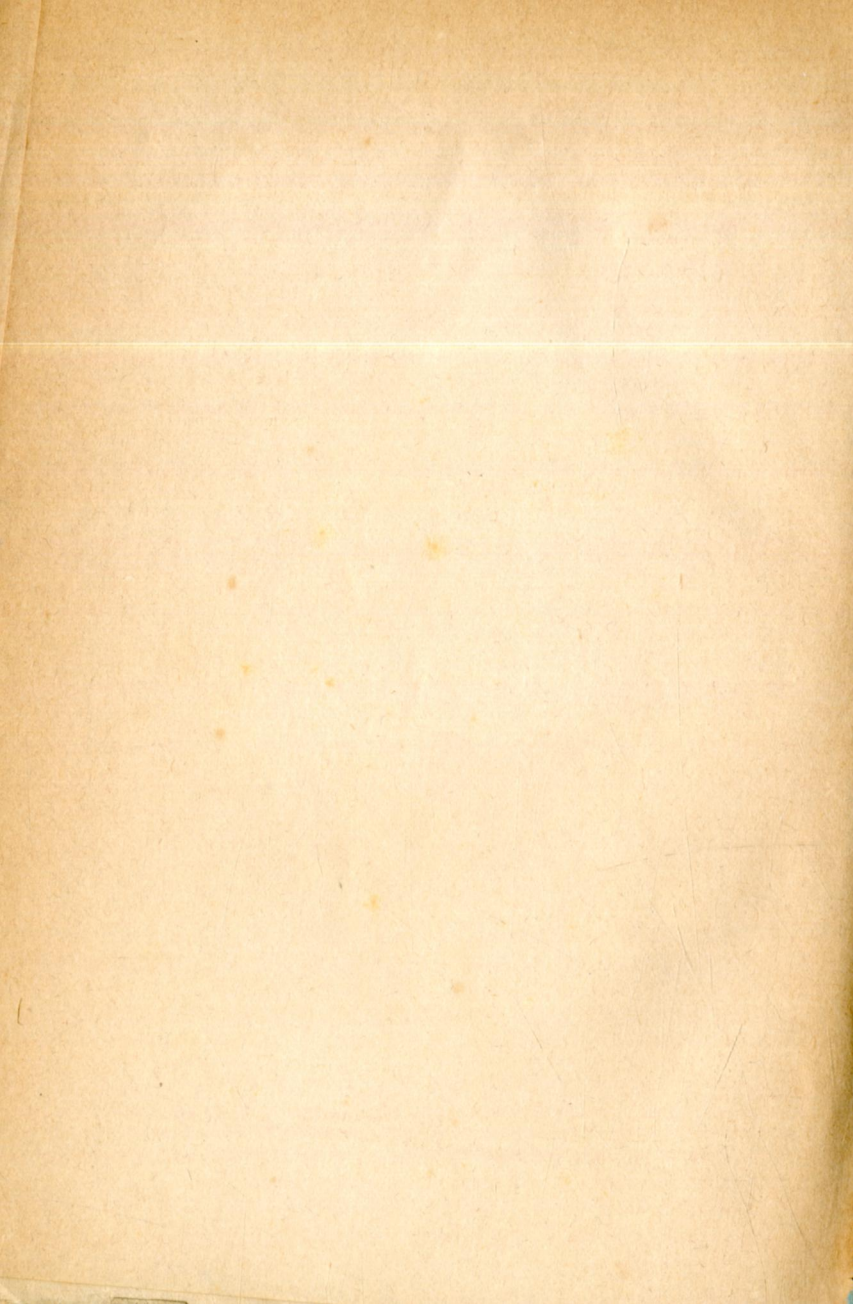

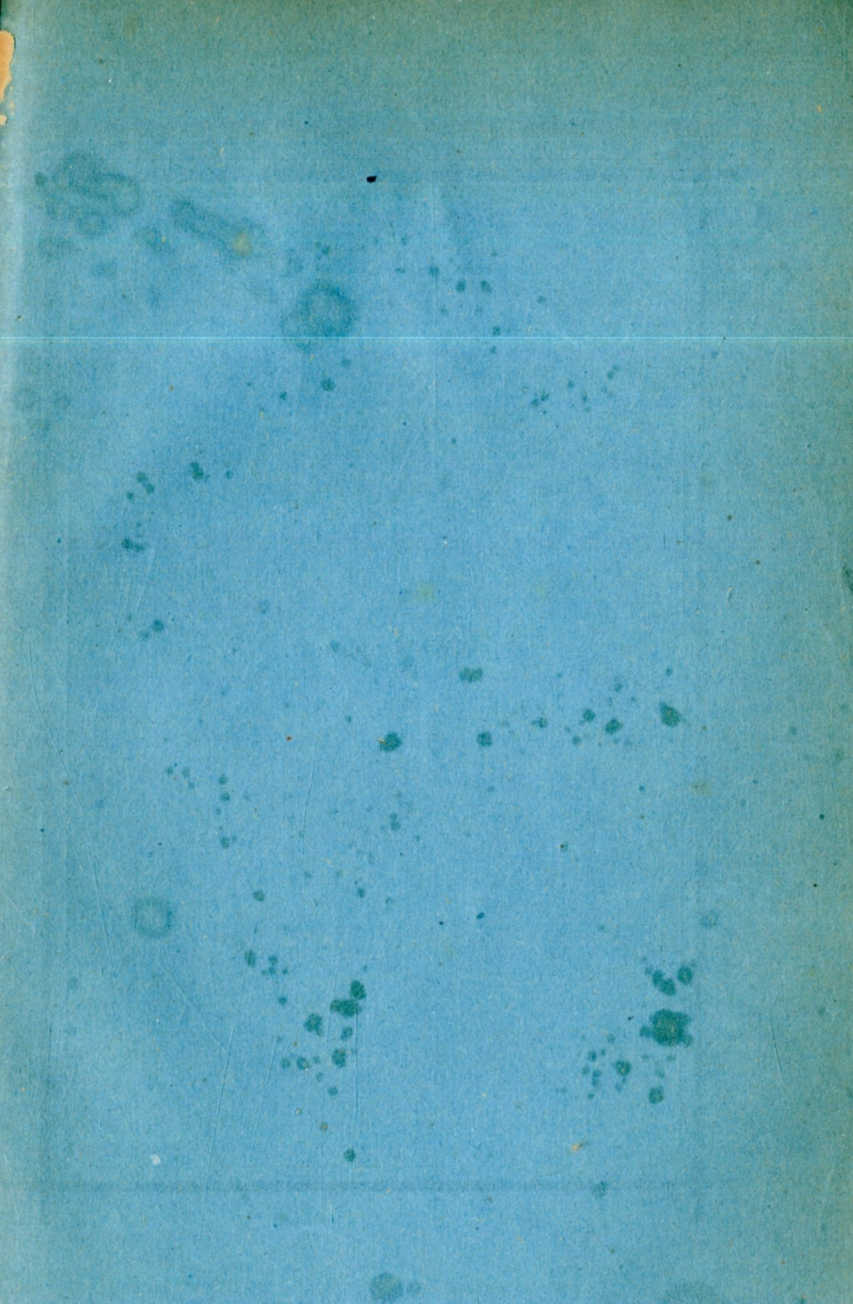
- I. **Микола Джеря** повість *Ивана Нечуя* стор. 1—187
- II. **Бібліографія** руська, російська и польська за місяць Листопад и Грудень 1877 та Січень и Лютий 1878 р. стор. 189—200.
- III. **Про побит мужиків у Франції** написав після французьких жерел *М. Л. Ковшескич*. ст. 201—212.
- IV. **Поезія Т. Шевченка а наше народне жите** бесіда *Володимира Барвінського* виголошена на літературно-музичнім вечорі дня 15. марця 1878 в пам'ять XVII-их роковин смерті Т. Шевченка. стор. 213—230.
- V. **Поезні: *Перебенді***: Марусі Ф., Картина, Біля церкви. В.: Ользі стор. 231—234.

1878

1. The Board of Directors of the
 2. American Telephone and Telegraph
 3. Company, Inc. (AT&T) is hereby
 4. authorized to issue bonds in the
 5. amount of \$1,000,000, to be
 6. known as the "First Mortgage
 7. Bonds of the American Telephone
 8. and Telegraph Company, Inc."
 9. The bonds shall be issued in
 10. the form of registered bonds
 11. payable to the order of the
 12. holder thereof, and shall be
 13. secured by a first mortgage on
 14. the real estate owned by the
 15. company, and on all real estate
 16. hereafter acquired by the
 17. company, and on all the
 18. fixtures and personal property
 19. of the company, and on all the
 20. franchises and other intangible
 21. assets of the company, and on
 22. all the property of the company
 23. in any and all places, and on
 24. all the property of the company
 25. in any and all places, and on
 26. all the property of the company
 27. in any and all places, and on
 28. all the property of the company
 29. in any and all places, and on
 30. all the property of the company
 31. in any and all places, and on
 32. all the property of the company
 33. in any and all places, and on
 34. all the property of the company
 35. in any and all places, and on
 36. all the property of the company
 37. in any and all places, and on
 38. all the property of the company
 39. in any and all places, and on
 40. all the property of the company
 41. in any and all places, and on
 42. all the property of the company
 43. in any and all places, and on
 44. all the property of the company
 45. in any and all places, and on
 46. all the property of the company
 47. in any and all places, and on
 48. all the property of the company
 49. in any and all places, and on
 50. all the property of the company
 51. in any and all places, and on
 52. all the property of the company
 53. in any and all places, and on
 54. all the property of the company
 55. in any and all places, and on
 56. all the property of the company
 57. in any and all places, and on
 58. all the property of the company
 59. in any and all places, and on
 60. all the property of the company
 61. in any and all places, and on
 62. all the property of the company
 63. in any and all places, and on
 64. all the property of the company
 65. in any and all places, and on
 66. all the property of the company
 67. in any and all places, and on
 68. all the property of the company
 69. in any and all places, and on
 70. all the property of the company
 71. in any and all places, and on
 72. all the property of the company
 73. in any and all places, and on
 74. all the property of the company
 75. in any and all places, and on
 76. all the property of the company
 77. in any and all places, and on
 78. all the property of the company
 79. in any and all places, and on
 80. all the property of the company
 81. in any and all places, and on
 82. all the property of the company
 83. in any and all places, and on
 84. all the property of the company
 85. in any and all places, and on
 86. all the property of the company
 87. in any and all places, and on
 88. all the property of the company
 89. in any and all places, and on
 90. all the property of the company
 91. in any and all places, and on
 92. all the property of the company
 93. in any and all places, and on
 94. all the property of the company
 95. in any and all places, and on
 96. all the property of the company
 97. in any and all places, and on
 98. all the property of the company
 99. in any and all places, and on
 100. all the property of the company

Ціна 1 зр. а. в.